

पूर्णिया

इतिहास - प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

७२

पू

र्णा

ङ्क

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

-बापूदेव शास्त्री

[धेरै मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ । यस कारण यहाँ भूटो गुण अथवा दोष नलाइदिनुहोला ।]

पूर्णमा

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

१८ वर्ष

४ अङ्क

सम्पादक-

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक-

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन-मण्डलद्वारा)

यस अङ्कको मूल्य रु. ३२।-

विषय-सूची

१. द गोपालराजवंशावली सरसरी हेर्दा
- महेशराज पन्त १-६५
२. सुमतिन्त्रको परिचयको विषयमा
- दिनेशराज पन्त ६५-६७
३. पृथ्वीनारायण शाहले मानेश्वरीको गूठीको
पोता माफ गरी गरिदिएको लालमोहर
- महेशराज पन्त ६८

हाम्रा प्रकाशित कृति

संशोधन-मण्डलतर्फबाट

१. पूर्णिमा १ देखि ७२ अङ्कसम्म	५६५।५०	७. पञ्चाङ्ग-संशोधन	१५।-
२. अभिलेख-संग्रह १ देखि १२ भागसम्म	७।५०	८. बुद्धिविनोदप्रश्नावली र त्यसको उत्तर	२।-
३. इतिहास-संशोधन	५०।-	९. रत्नदीप	२।५०
४. सावधान-पत्र	२५।-	१०. वृत्तशतक	३।-
५. विद्या-रक्षा	२०।-	११. नेपालसंवत्को राष्ट्रिय मान्यताको अनीचित्य	५।-
६. व्याकरण-संशोधन	३।५०	१२. श्री ३ महाराज पद्मशमशेरका कुरा	१२।-

नेपाल राजकीय-प्रज्ञाप्रतिष्ठानतर्फबाट

१. पण्डित गोपाल पाँडे र उनको घनमूल ल्याउने रीति	१६।४०	३. त्रिकोणमिति (ज्योत्पत्ति)	२५।२५
२. प्राचीन र नवीन गणितको तुलना	१५।-	४. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको संस्कृत तथा नेपाली पद्यमयी व्याख्या	२५।४०
		५. लिच्छविसंवत्को निर्णय	१००।-

अरू प्रकाशनतर्फबाट

१. लिच्छविकालमा चलेका संवत्	१२।-	४. इनेप्ट् स्पेस्डिमिन् ?	२०।-
२. गोरखाको इतिहास (१-२ भाग)	२००।	५. ह्रद् डिङ् अंशुवर्मन् राइट् ?	४०।-
३. अन् स्यान्स्क्रिट् एड्युकेशन्	३५।-	६. पशुपतिनाथको दर्शन स्पर्शन पूजनसम्बन्धमा समीक्षा	८०।-

द गोपालराजवंशावली* सरसरी हेर्दा

— महेशराज पन्त

नेपालको इतिहासका उपकरण र विभिन्न विषयका लेखोट पुस्तकहरूको खोजी गर्न भनी बेलायतका संस्कृतज्ञ सेसिल बेन्डल र बङ्गाली संस्कृतज्ञ हरप्रसाद शास्त्री वि. सं. १९५५ को हिउँदमा काठमाडौँ आएका थिए । कलियुग लागेदेखिको कुरा उठाएर वि. सं. १९४५ सम्मका नेपाली इतिहासका घटनाको बयान गरिएको, संस्कृत र नेवारी भाषामा रचिएको, भुजिमोल लिपिले ताडपत्रमा लेखिएको पुस्तक यही अन्वेषणक्रममा आफू बेलायत फर्कनुभन्दा केहीअगाडि मात्र बीरपुस्तकालयमा बेन्डलले भेट्टाए ।

नेपालको मध्यकालको इतिहासको लागि त्यो पुस्तक उपादेय ठहर्‍याई बेन्डलले त्यस पुस्तकको प्रतिलिपि लिन लाउने विचार गरे । त्यसैले काठमाडौँमा रहेका ब्रिटिश भारतीय दूत कर्णेल लोकको प्रबन्धबाट बेन्डलको लागि त्यो पुस्तक सार्न लगाइयो । अनि त्यस पुस्तकको प्रतिलिपि र ती दूतले सिफारिश गरिदिएकोले होला, श्री ३ बीरशमशेरले तीन महीनाको लागि मूल पुस्तक पनि बेलायतमा बेन्डलकहाँ पठाउने अनुमति दिएकाले उनीकहाँ मूल र प्रतिलिपि दुवै पुगे । यसरी तीन महीनासम्म आफूसँगै मूल पुस्तक राख्न पाएकाले मूलसँग प्रतिलिपि भिडाए र मूल पुस्तकका मुख्य मुख्य अंशको फोटो पनि उनले लिए ।

बेन्डलले त्यस पुस्तकका भाषा, विषय र शैलीका आधारमा त्यस ग्रन्थलाई तीन भागमा छुट्ट्याई तिनका नाम क्रमशः पहिलो वंशावली, दोस्रो वंशावली तथा तेस्रो वंशावली भन्ने राखे । आफूले तयार गरेको, वि. सं. १०५७ देखि १६५७ सम्मको नेपालको इतिहासमा बेन्डलले त्यस वंशावलीको सम्बद्ध भागको आफूले बुझे जति अंशको पनि उपयोग गरे । सो इतिहास वि. सं. १९६० मा बङ्गालको एशियाटिक सोसाइटीको पत्रिकामा प्रकाश गरियो ।^१

* वि. सं. २०४२ मा वीस्वादेनबाट फ्रन्स स्टाइनर फेर्लागद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्लको द गोपालराजवंशावली, ए फ्याक्सिमुइलि एडिशन प्रिपेर्द बाइ द नेपाल रिसर्च सेन्टर इन् कल्याब् अरेशन विथ् द न्याश्र अनल् आर काइभ्ज् काटमान्डू । विथ् यान् इन्ट्रडक्शन, ए ट्रांस्क्रिप्शन, नेपाली यान्ड् इङ्ग्लिश् ट्रांश्लेशन्ज्, ए ग्लस्अरि यान्ड् इन्डाइस्इज् [नेपाल रिसर्च सेन्टरद्वारा काठमाडौँको राष्ट्रिय अभिलेखालयसँग मिलेर तयार गरिएको, गोपालराजवंशावलीको प्रतिरूप संस्करण । उपोद्घात, प्रतिलिपि, नेपाली र अङ्ग्रेजी उल्था, शब्दार्थसूची र परिशिष्टहरूसहित] ।

१. वि. सं. २०३१ मा प्रकाशित पूर्रिमा ३१ अङ्कका १६१-१७२ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको गोपाल-राजवंशावली र भाषावंशावलीको साधर्म्यका केही उदाहरण भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका १६१-१६२ पृष्ठ । पूर्रिमा ३१ अङ्कका १७२-१७७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको सेसिल बेन्डलको शब्दमा गोपाल-राजवंशावलीको बयान भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका १७२-१७४ पृष्ठ ।

यसपछि नेपालको इतिहासका अन्वेषकहरूको दृष्टि त्यस वंशावलीमा पर्न गयो र त्यस वंशावलीको उपयोग नेपालको इतिहासको विषयमा लेख्दा अरु अरु विद्वान्हरूले पनि गर्न थाले । यसो भए तापनि, ८० वर्षभन्दा अगाडिदेखि प्रचारमा आएको त्यस वंशावलीको समग्र रूपले ऊहापोह गरी मूल पाठ र उत्था दिई भिन्न ग्रन्थ निकाल्ने साहस पोहरसम्म कसैले गरेको थिएन । त्यस ग्रन्थको विषयमा सबभन्दा आँटिलो काम, साँच्चै भन्ने हो भने गुरु धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्लको द गोपालराजवंशावली भन्ने पुस्तक पोहर छापिनुभन्दा अगाडि, योगी नरहरिनाथद्वारा वि. सं. २०१६ मा भएको थियो ।^२ उहाँले त्यस ग्रन्थको मूल पाठ र संस्कृत भागको एकसरो अर्थ दिई तात्कालिक भातगाउँले भाषाको अनुवाद गर्नेले त्यो पनि गरुन्^३ भनी नेवारी भागको अर्थ छोट्टिदिनुभएको थियो । योगी नरहरिनाथले प्रकाश गर्नुभएको मूल पाठ र संस्कृत भागको अर्थ पनि पूरापूर असन्दिग्ध नभएकाले त्यस ग्रन्थको विषयमा गर्नुपर्ने काम अझै निकै बाँकी थियो ।

ऊण्डे ६ सय वर्षअघि लेखिएको सो वंशावलीको मूल प्रतिको अवस्था कालको खेलले गर्दा र निकै प्रयोगमा आएकोले होला, त्यति राम्रो रहेन । सबभन्दा ठूलो समस्या त त्यहाँ ठाउँठाउँमा मसी उडेर गएकोले पाठ ठम्याउन ठाउँठाउँमा निकै हम्मे पर्ने भयो । फोल्ड मार्शल केसरशमशेर जङ्गबहादुर राणाको निजी पुस्तकखानामा त्यस पुस्तकको पहिले नै तसबीर खिँचिराखेको प्रति सोभाभयवश थियो । यस कारण त्यस वंशावलीको पाठनिर्णय गर्ने क्रममा ती फोटोको उपयोग गर्दा परिणाम राम्रो आउने कुरामा शङ्का भएन ।

केसरशमशेरको पैसाबाट खुलेको नेपाल-सांस्कृतिक परिषद्बाट त्यस परिषद्का कार्यसचिव ईश्वर बरालको प्रबन्धबाट वि. सं. २०१४ मा जयरत्नाकरनाटक र ऐतिहासिक पत्रसंग्रह (पहिलो भाग) प्रकाशित भएका थिए । ती पुस्तकका उपोद्घात पिताजी पं. नयराज पन्तले र सम्पादन आदि कार्य गुरु धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालले गर्नुभएको थियो । यस सूत्रद्वारा पिताजीका शिष्यहरूको केसरशमशेरसँग चिनाजानी भयो र उनले अरु अरु पुस्तक पनि प्रकाशित गराउने विचार गरे ।

यसै सिलसिलामा माथि उल्लेख गरिएको वंशावली पनि प्रकाशित गराउने इच्छा केसरशमशेरले गरेपछि त्यस वंशावलीको उनको निजी पुस्तकखानामा रहेको तसबीर खिँचिराखेको प्रतिबाट पाठनिर्णय गर्न रामजी तेवारी (अब स्वर्गवासी), गुरु देवीप्रसाद भण्डारी, गुरु भोलानाथ पौडेल, गुरु शङ्करमान राजवंशी र गुरु धनवज्र वज्राचार्य त्यहाँ जाने हुनुभयो । पाठ पढ्न जाने पाँच जनामध्ये तीन जना जागीरे भएकाले बिदाको दिन मात्र त्यहाँ जान उहाँहरूलाई धनुकूल पर्ने भयो । यसैले हरेक शनिवार त्यहाँ जाने निर्णय भयो र वि. सं. २०१६ मा ६ महीनासम्म हरेक शनिवार उहाँहरूले केसरशमशेरकहाँ गई सो वंशावली पढ्नुभयो ।^४ जुन बेला योगी नरहरिनाथले सो वंशावली

२. वि. सं. २०१६ मा काठमाडौँबाट हिमवत्संस्कृतिसञ्चालकसमितिद्वारा प्रकाशित, [हिमवत्संस्कृति १ अङ्कका ९-३४ पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको गोपाल-वंशावली (५७१ वर्ष अघि लेखिएको इतिहास) भन्ने निबन्ध ।

३. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको ३२ पृष्ठ ।

४. वि. सं. २०२१ मा काठमाडौँबाट नेपाल सांस्कृतिक-परिषद्द्वारा प्रकाशित, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी,

प्रकाशित गर्नुभयो, त्यस ताका उहाँहरू अर्कै पाठनिर्णय गर्ने काममा लागिरेहनुभएको कुराको सम्झना मलाई अर्कै छ ।

पिताजीका माथि नाउँ लिइएका पाँच जना शिष्यको प्रयत्नबाट त्यस वंशावलीको पाठ निकै सुध्रन गयो । यसपछि उहाँहरूबाट र त्यस पाठमा पहुँच पुगेका अरूहरूबाट पनि त्यस पाठको उपयोग हुँदै आएको हो ।^५

भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्यको ऐतिहासिक पत्रसंग्रह (दोस्रो भाग) को (१) पृष्ठ ।

वि. सं. २०४३ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद भण्डारी र केशव-चन्द्र न्यौपानेको सहायता लिई नयराज पन्तद्वारा रचित लिच्छविसंवत्को निर्णयको उपोद्घातको २२ पृष्ठ ।

५. वि. सं. २०१६ मा काठमाडौँबाट संशोधन-मण्डलद्वारा प्रकाशित, गौतमवज्र वज्राचार्यको इतिहास-संशोधन [५४ क्रमागत संख्या], प्राध्यापक श्रीतोत्रराज पाँडे तथा श्रीगुरु पं. नयराज पन्तविरचित 'नेपालको संक्षिप्त इतिहास'मा तथा अरू इतिहासकारहरूका ग्रन्थमा रहेका अशुद्धिको संशोधनको ८ पृष्ठ ।

वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त र नयनाथ पौडेलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको २८९ पृष्ठ ।

वि. सं. २०३० मा प्रकाशित पूर्णिमाको ३० अङ्कमा छापिएको, दिनेशराज पन्तको राजा निर्भयदेव, रुद्रदेव, भोजदेव, लक्ष्मीकामदेव भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ११८ पृष्ठ ।

पूर्णिमाको ३१ अङ्कको १६१ पृष्ठ ।

वि. सं. २०३१ मा प्रकाशित पूर्णिमाको ३२ अङ्कमा छापिएको, महेशराज पन्तको नेपाल इन्. पर. स्पेक्टिभ्. मा देखिएका इतिहाससम्बन्धी अशुद्धि भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको २५३ पृष्ठ ।

वि. सं. २०३२ मा प्रकाशित पूर्णिमाको ३३ अङ्कका १३-२७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको पुष्याभिषेक भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका १६-१७ पृष्ठ ।

वि. सं. २०३३ मा बीसबादेनबाट कोमिशनज्जफेर्लाग फ्रन्स स्टाइनरद्वारा प्रकाशित जर्नल, अफ्. द नेपाल्. रिसर्च. सेन्टर, [नेपाल रिसर्च सेन्टरको पत्रिका] को पहिलो भागका ६३-११६ पृष्ठमा छापिएको महेशराज पन्तको पुष्याभिषेक भन्ने निबन्ध, सो भागको ९९ पृष्ठ ।

वि. सं. २०३४ मा काठमाडौँबाट नेपाल रिसर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित, महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्माको द टू अर्र. लि. ए. स्. क. प. अर्र. -प्लेट्. इन्. स्क्रिप. शन्ज्. फ्रम्. नेपाल्. [नेपालका डुइवटा सबभन्दा पुराना ताम्रपत्रा-भिलेख] को ११ पृष्ठ, ३७ टिप्पणी ।

वि. सं. २०४० मा प्रिन्स्टनबाट प्रिन्स्टन युनिभर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, मेरी शेफर्ड स्लसरको नेपाल्. मण्डलको ४३३ पृष्ठ ।

यो कुरा थाहा भएका मानिसको लागि कमलप्रकाश मल्लले लेखेको तलको कुरामा विश्वास गर्न कठिन पर्छ भनी मैले भनिरहनुपर्दैन—

धनवज्र वज्राचार्य ह्याड प्रिपेर्ड ए देवनागरी ट्रान्स्क्रिप्शन् बेस्ड् अन् दि अर्डिजिनल् म्यान्युस्क्रिप्ट् । ही ह्याड अल्सो यूज्ड् द केशर् लाइब्रेरि ग्लास् नेग्अटिभ्ज् अफ् द म्यान्युस्क्रिप्ट्, अपेर्अन्ट्लि फोटोग्राफ्ड् याट् द टर्न् अफ् द सेन्टच्युर्ड् ह्वेन् द म्यान्युस्क्रिप्ट् वज् इन् ए बेट्अर् कन्डिशन । अल्दो ही ह्याड बीन् यूज्ड् द ट्रान्स्क्रिप्शन् सिन्स् १९५९, इट् वज् नट् अमेल्एब्ल् इन् प्रिन्ट् ।^६

[मूल लेखोट पुस्तकको आधारमा धनवज्र वज्राचार्यले देवनागरीमा प्रतिलिपि तयार गर्नुभएको थियो । त्यो लेखोट पुस्तक बढी राम्रो अवस्थामा हुँदा स्पष्टतया वि. सं. १९५६ तिर खिँचिएका, केसरपुस्तकालयमा भएका, काँचका नेगेटिभ पनि उहाँले प्रयोग गर्नुभएको थियो । वि. सं. २०१६ देखि त्यस प्रतिलिपिको उहाँले प्रयोग गर्दै आउनुभए तापनि छापिएको रूपमा यो उपलब्ध भएन ।]

कमलप्रकाश मल्लको माथि भरखरै उद्धरण गरिएका वाक्य कूटभाषामा लेखिएकाले उनले के भन्न खोजेका हुन् भन्ने कुरा त्यति स्पष्ट छैन । तर पनि उनका यी वाक्यको खास मतलब धनवज्र गुरु मात्र त्यस वंशावलीको पाठ पढ्ने भनी सिद्ध गर्नु हो भन्ने कुरा वि. सं. २०१६ मा रामजी तिवारी आदि पिताजीका पाँच जना शिष्यले केसरपुस्तकालयमा गई त्यस वंशावलीको पाठ पढेको कुरा थाहा पाउने मान्छेलाई छल्लङ्ग हुन्छ । साथीभाइसँग मिलेर गरेको कामलाई एकलौटी पार्न खेलिएको चालको राम्रो नमूनाको रूपमा माथिका वाक्यलाई औँल्याउन सकिन्छ भन्दा जरूर पनि बढ्ता बोलेको ठहरिनेछैन ।

गुरु धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्लको द गोपालराजवंशावलीमा अन्यत्र पनि अरुको यशको अपहरण गर्ने प्रवृत्ति देखिएको विषयमा अलिकति लेख्नु अप्रासङ्गिक ठहरिनेछैन । यस पुस्तकको अन्त्यमा दुवै ग्रन्थकारको परिचय दिने क्रममा धनवज्रले तयार गरेका, सर्वत्र प्रशंसा भएका पुस्तक भनी ११ वटा पुस्तकका नाउँ कालक्रम-अनुसार दिइएका छन् । तिनमा त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा र लिच्छविकालका अभिलेख यी दुइ पुस्तक छोडेर अरु नौवटै पुस्तक संयुक्त परिश्रमका फल भएका कुरा ती ती पुस्तक पढ्दाएर हेर्दा स्पष्ट हुन्छ ।

वि. सं. १९५५ मा बेन्डलले त्यो वंशावली पत्ता लगाई त्यसको पाँच वर्षपछि आफूले ^{प्रकाश} गरेको नेपालको मध्यकालको इतिहाससम्बन्धी निबन्धमा त्यस वंशावलीको उपयोग गरे तापनि सो वंशावली सम्पादन गर्ने आँट उनले किन गरेनन् त भन्ने प्रश्न यस प्रसङ्गमा उठ्न सक्छ । यसको कारण त्यो वंशावली जुन जुन भाषामा लेखिएको छ, ती भाषा कठिन हुनु नै हो । अब यहाँनिर अर्को प्रश्न उठ्छ, संस्कृत र नेवारी भाषामा लेखिएको त्यो वंशावली सम्पादन गर्न किन कठिन भयो त ? किनभने पठनपाठनको परम्परा भएको संस्कृतभाषाको अर्थ गर्न र नेपालखाल्डो र त्यसको वर-परको जनभाषा नेवारी बुझ्न त्यस्तो हाम्मे नपर्नुपर्ने हो ।

बेन्डलकै शब्दमा भन्ने हो भने त्यस वंशावलीको एउटा भाषा संस्कृत लेख्न खोजेको हो भन्ने कुरामा शङ्का छैन, तर यहाँको भाषा अस्पष्टतामा र यहाँ कारकप्रक्रियाको पटक्कै खयाल नराखिँदा मैले देखेका नेपाली लेखोट

६. द गोपालराजवंशावलीको इन्ट्रडक्शन् [उपोद्घात] को४ पृष्ठ ।

पुस्तकका निकृष्टतम पुष्पिकावाक्यसँग यो जोडा लाग्छ ।^{१०} अर्कोचाहिँ भाषा उनकै शब्दमा दुर्भाग्यवश ... पुरानो नेवारी छ ... (यस) भाषाको निमित्त न नेपालमा न यूरोपमा नै म मनग्य मदत पाउन सक्छु ।^{११}

नेवारी भाषा जनभाषा भए तापनि बेन्डलको पालाको नेवारी र त्यस वंशावलीको नेवारीमा पाँच सय वर्षको अन्तर परिसकेकोले र तात्कालिक नेवारी भाषाको पठनपाठनको सुविधा नहुँदा बेन्डलको लागि त्यस वंशावलीको नेवारी पूरापूर बुझ्न अत्यन्त अठ्ठेरो परेकोले हिमाली भाषाहरूमा सिपालु अत्यन्त थोरै विद्वान्हरूको यस विषयमा दृष्टि^{१२} खिँची उनले चित्त बुझाउनुपरेको थियो । अर्कोचाहिँ भाषा अर्थात् त्यस वंशावलीको संस्कृतभाषा संस्कृतभाषाका चलनचलतीमा देखिएका अरु अरु रूपभन्दा भिन्न खालको भएकोले प्याङ्कलिन एजर्टनले महायानी बौद्ध वाङ्मयको संस्कृतलाई बौद्ध सङ्कर संस्कृत भन्ने नाउँ राखे जस्तै त्यसलाई नेवारी सङ्कर संस्कृत वा त्यस्तै अरु नाउँ राख्नु उपयुक्त होला ।

इतिहासका धेरैजसो विद्यार्थीहरूको लागि त्यो लेखोट पुस्तक [अर्थात् वंशावली] थरहरौ पानें अनुभव भएर यतिञ्जेल रहिरहेको थियो^{१३} भनी मल्लले लेखेकाले द गोपालराजवंशावली छापिनले त्यो डर अब हट्न गएको जस्तो देखिएको छ । त्यस वंशावलीको नेवारीको त कुरै छोड्नु, संस्कृतसुद्धा पनि बेन्डललाई ठूलो समस्याको रूपमा रहेको कुरा अर्थ गर्ने काम सजिलो पार्न, व्याकरणको कुनै निश्चित नियम नहुँदा पदच्छेद र वाक्यच्छेद सुद्धा पनि धेरै ठाउँमा एकदमै सन्दिग्ध देखिए^{१४} भनी उनले लेखेकाले स्पष्ट हुन्छ । तर हाफ्रा मल्ललाई भने त्यहाँको नेवारी पनि त्यति अठ्ठेरो नलागेको कुरा द गोपालराजवंशावलीको उपोद्घातबाट देखिन्छ ।

त्यस वंशावलीको पुरानो नेवारी आजभोलि धेरैजसो नबुझिने भइसकेको छ । भाषा प्रशस्त फरक भइसकेको छ, परम्पराविच्छेद भइसकेकोले नेपाली पण्डितसुद्धा त्यस पुस्तकको अर्थ गर्नको लागि अकमक परेका छन्^{१५} भनी लूच्यानो पेटेकले वि. सं. २०१५ मा आफ्नो नेपालको मध्यकालको इतिहास लेख्दा भनेको कुराको प्रतिक्रियामा कसलप्रकाश मल्ल यस्तो बोल्न पुग्छन्—

ह्वट्, पेटेक्, फेल्ट्, मे ह्याभ्, बीन्, टू, इन्, दि अर्लि १९५०ज् । हाउएभ्अर्, टुडे इट्, साउन्ड्ज्, सम्थिड् अफ् ए हाइपरबलि । द फन्डमेन्टल् प्रब्लेम्, विथ् द टेक्स्ट्, इज् अर्थग्याफ्इक्, रादर् छान्, लिङ्गिबिस्ट्-

७. केही संशोधन गरी पूर्णिमा ३१ अङ्कको १७५ पृष्ठबाट सारेको ।
८. पूर्णिमा ३१ अङ्कको १७६ पृष्ठ ।
९. संशोधन गरी पूर्णिमा ३१ अङ्कको १७७ पृष्ठबाट सारेको ।
१०. द गोपालराजवंशावलीको उपोद्घातको २ पृष्ठबाट उल्ट्या गरेको ।
११. केही संशोधन गरी पूर्णिमा ३१ अङ्कको १७६ पृष्ठबाट सारेको ।
१२. वि. सं. २०१५ मा रोमबाट इस्तितुतो इतालियानो पेर इल मेदिओ एद एस्त्रेमो ओरियेन्तेद्वारा प्रकाशित, लूच्यानो पेटेकको मेड्, इईमल्, हिस्टरि अफ्, नेपाल् [नेपालको मध्यकालको इतिहास] को पहिलो संस्करणको ७ पृष्ठबाट उल्ट्या गरेको ।

इक् । द डिसिक्त् अफ् ईच् एन्ट्रि इन् भीर् इन्टु भेरड्फिएब्ल् वर्डज्, फ्रेज्इज्, यान्ड् बलज्इज् इज् द रीअल् प्रब्लेम् । याज् द राइट्इज् इज् विद्आउट् स्पेसइज्, ह्वेर् टु मेक् ए कट् इज् द प्रब्लेम् ।^{१३}

[पेतेकले जे अनुभव गरे, वि. सं. २०१० तिर त्यो साँचो हुन सक्छ । तैपनि, आज यो केही बढाइचढाई परेको कुरा जस्तो लाग्छ । मूल पाठसम्बन्धी मूल समस्या भाषासम्बन्धीभन्दा वर्णविन्याससम्बन्धी पो छ । दोस्रो वंशावली [नेवारी] मा हरेक जनोटलाई जाँचन सकिने शब्द, विशेषवाक्य र वाक्याङ्गमा छुट्ट्याउने काम वास्तव समस्या हो । डिको नछुट्ट्याईकन लेखिएको हुनाले कहाँ छुट्ट्याउने भन्ने प्रश्न उठ्छ ।]

भाषा बुझिएको खण्डमा शब्द कसरी छुट्ट्याउने भन्ने प्रश्न नै उठ्दैन । यस कारण नेवारी खण्डको समस्या भाषासम्बन्धी होइन भनी मल्लले लेखेकोले अनौठो लाग्छ । नेवारी खण्ड बुझ्न गाह्रो परेको वास्तव कारण मल्लले जुन देखाएका छन्, भारतीय लेखनपद्धतिलाई मल्लले कसरी बुझेका रहेछन् भन्ने कुराको राम्रो नसूना त्यो हो भनी अनिरहनुपर्दैन । व्यापक रूपले चलनचलतीमा भएको, परम्परागत भारतीय पद्धतिमा शब्दशब्द छुट्ट्याएर लेख्ने चलन नभएको कुरा मल्ललाई थाहा नभए पनि भारतीय विद्याको अन्वेषणमा लागेका जो कोहीलाई पनि थाहा भएको कुरा हो । यस कारण त्यस वंशावलीको नेवारी खण्डको अर्थ गर्न बस्दा मल्ललाई परेको समस्या, देवभाषा वा जनभाषामा लेखिएका जुनसुकै भारतीय पुराना लेखोट पुस्तक सम्पादन गर्न बस्नेले बेहोनुपर्ने कुरा हो । यो कुरा बुझ्न मल्ललाई साँच्चिकै इच्छा छ भने नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा गई जुनसुकै लेखोट पुस्तक पढाई हेरे हुन्छ, अथवा लियो वा कम्पोज गरी पत्रपत्र छुट्ट्याएर छपाइएका पुस्तक हेरे पनि हुन्छ । भारतीय लेखनपद्धतिको विषयमा कति पनि ज्ञान नभएका, मल्ल जस्ता मान्छेको लागि विलियम ड्वाइट ह्विट्नीको स्यान्स्क्रिट् ग्र्यामुअर् [संस्कृतव्याकरण] का उठानउठानका पृष्ठ पढाउँदा पनि यस पद्धतिको विषयमा राम्रो ज्ञान मिल्न सक्छ ।

साँचै भन्ने हो भने, नेवारी खण्डको सम्पादन गर्न बस्दा आइपर्ने समस्याको विषयमा मल्लले जे लेखेका छन्, त्यो, संस्कृत खण्डको सम्पादन गर्न बस्दा आइपर्ने समस्याको विषयमा बेन्डलले लेखेको कुराको नबुझीकनै गरेको नकल हो । त्यो वंशावली संस्कृतव्याकरणका नियमले नजकडिएको हुँदा बेन्डललाई त्यहाँका पद मात्र होइन कि, वाक्यै पनि कसरी छुट्ट्याउने भन्ने समस्या पर्न गएको थियो भनी भरखरै माथि लेखिसकिएको छ । त्यस्तो समस्या पर्न गएकोले सो वंशावली छपाउने विचारै उनले त्याग्नुपरेको थियो भन्ने कुरा कित्तै मैले डिको नछुट्ट्याईकन जम्मै छापनुपर्छ, यसरी छापदा भ्रम पर्छ र यस्तो छपाइ चित्तबुझ्दो पनि हुँदैन, कित्तै यसका तसवीर छपाउनुपर्छ भन्ने निधोमा म पुगेँ ... समितिको परिषद्ले पछिल्लो विकल्पको विषयमा मलाई अनुमति दिएको^{१४} छ भनी उनले लेखेकाले बुझिएको छ । यताबाट बेन्डलले संस्कृत खण्ड पनि राम्ररी नबुझेको कुरा छलङ्ग हुन्छ । यसको ठीक उल्टो, मल्लचाहिँ नेवारी खण्ड बुझ्न पनि भाषाको समस्या नभएको कुरा लेख्न पुग्छन् । मुख्य समस्या यता पढाए पनि उता पढाए पनि भाषाकै हो, अरु केही होइन ।

नेपालको मध्यकालको इतिहास प्रामाणिक रूपमा बुझ्न निकै उपयोगी भएको त्यस वंशावलीको मूल पाठ र उल्था

१३. द गोपालराजवंशावलीको उपोद्घातको ४ पृष्ठ ।

१४. पूर्णिमा ३१ अङ्कका १७५-१७६ पृष्ठ ।

दिएर र उपोद्घात आविसमेत हाली लेखिएको, २६० भन्दा बढी पृष्ठसङ्ख्या भएको द गोपालराजवंशावलीको विषयमा निकै विस्तृत ढङ्गले लेखनुपर्ने हो । तर पनि त्यस ग्रन्थबाट उठ्न गएका केही कुरामा मात्र अहिलेको लागि आफूलाई म अलमल्याउँछु ।

त्यस वंशावलीको नाउँ नभएकोले र त्यसलाई बेन्डलले पत्ता लाएकाले पछिका त्रिद्वान्हरूले त्यसलाई बेन्डलवंशावली भन्ने गरी ती अन्वेषकउपर आफ्नो कृतज्ञता जनाए । वि. सं. १९०९ देखिका सातवटा अरू लगत र हरप्रसाद शास्त्रीले प्रकाश गरेको सूचीपत्रको समेत आधार लिई वि. सं. १९७९ मा नेपाली पण्डितहरूले मिलेर तयार गरेको, बीर-पुस्तकालयको अप्रकाशित ठूलो सूचीपत्रमा^{१५} भने त्यस वंशावलीमा गोपालवंशदेखिको बयान दिइएकोले बढी

१५. उपान्त घण्टाघर लायब्रेरीमा रहेका पुस्तकहरूको दस्तुरमाफिकको सूचीपत्र बनी नरहेको हुनाले सो पुस्तकालयका हाकिमहरू बदली हुँदा लगत अकर्णबमोजीम बुकुबुकारथ चलिआएकोमा सो लगतमा कुनै पुस्तक अङ्कपत्र ग्रन्थपत्रहरू नजाचिएको ताडपत्रको बाध भन्ने मात्र लेखिई त्यसमा रहेको ग्रन्थहरू केही नखुलेको कुनै फरक परेको कुनै हराएको छ भन्ने र अघि यहा आएका हरप्रसाद शास्त्रीले त्यस पुस्तकालयमा रहेका पुस्तक हेरी धेरैजसो पुस्तकको ग्रन्थ ग्रन्थकारको नाम ग्रन्थको विषय पुस्तकको नाप किसिमसमेत खोली लेखी छपाएको क्याटलागसंग पनी त्य(हाँ) रहेका कुनै कुनै पुस्तक नभिडने भएको छ भन्ने र साविक हाकिम पण्डित विद्यानाथले ७१ सालमा चढाएको रिपोर्टमा पनी कुनै ग्रन्थमा एक थोकको अर्को थोक नाम परेको कुनै लगतमा घटीबढी भएको इत्यादि लेखी जाहेर गरेमा पनी प्रायः गोस्वारा कुरा जाहेर गरेको भई पूरा कुरा त्यसबाट पनी नखुल्ने बुकुबुकारथ हुदा पनी केही घटीबढी हुन गएको छ भन्ने कुरा श्री ३ महाराज दाजैजूका हजूरमा जाहेर भएको हुनाले सो लायब्रेरीमा रहेका पुस्तकहरूको नाम ग्रन्थपत्र नाप किसिमसमेत खोली पुराना लगत कितापहरू र पण्डित हरप्रसाद शास्त्रीले छपाएको क्याटलागसंग समेत भिडेनभिडेको सबै कुरा दुस्त खुल्ने गरी जो चाहिने मानिस खटाई दस्तुरमाफिकको लगत किताप खडा गराउनु . अघिको लगतमा रजु नभएको कुरा टिपी जाहेर गर्नु भन्ने श्री ३ महाराज दाजैजूबाट हुकुम बक्सेको हुनाले लेखिएबमोजीम लायब्रेरीमा रहेका पुस्तकहरूको लगत किताप तयार गराई जाहेर गर्ने काम गर भन्ने विषयको डाइरेक्टर अफ पब्लिक इन्स्ट्रुसन र श्रीकुमारीचोक नेपालफाट पुस्तकखानाका हालवाला हाकिम साविकवाला हाकिमका नाउमा समेत ७९ साल भाद्र ३ गते रोज ३ मा श्रीकम्याण्डर इन चीफबाट १ छापे पुर्जी गरी बक्सेको हुनाले सोबमोजीम श्रीडाइरेक्टर मान्यवर गुरराज हेमराज पण्डितज्यू सी. आइ. इ. बाट खटाइबक्सेका हेड पण्डित सोमनाथ उपाध्याय पण्डित हरिनाथ उपाध्याय श्रीकुमारीचोक नेपालफाटबाट खटी आएका सुवेदार गुलाफसिङ खडका क्षेत्री र साविकवाला हाकिम पं. विद्यानाथ नआएका हुनाले पुस्तकखानाका हालवाला हाकिम पण्डित दीपकेश्वर उपाध्याय र श्रीडाइरेक्टरबाट थप मद्दत खटाइबक्सेका पण्डित राधानाथ पण्डित बुद्धिनाथ र पैल्लातर्फको साफी लेखने पण्डित खिलनाथ दोस्ना तेस्रातर्फको साफी लेखने पण्डित नेमिनाथहससमेत भई ७९ साल आश्विन १७ गतेदेखि काम शुरु गरी एकछापेको आर्डरबमोजीम पुस्तकखानाका पुस्तकहरू भरशक हेरी जाँची बुकी यो लगती सूचीपत्र तयार भएको छ...

सा. ल. — साविक लगत, अर्थात् १९६७ सालको एकछापेबमोजीम १९६८ सालमा सु. विष्णुप्रसादले पुस्तकखानाका पुस्तकको सायदाती खडा गरी बुकाएको कुमारीचोक नेपालफाटमा रहेको लगत.

हा. ल. — हाल लगत, अर्थात् १९७६ सालमा पण्डित विद्यानाथले खडा गरेको पुस्तकखानामा रहेको लगत.

द/पूणिमा ७२ अङ्क

सुहाउने गरी त्यसलाई गोपालवंशादिप्राचीनराजवंशावली भन्ने नाउँ राखिएको छ ।^{१९}

वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रमा यस्तो नाउँ दिइएकोले होला, त्यही नाउँलाई केही छोट्ट्याएर नेपाली विद्वान्हरूले चाहिँ त्यस वंशावलीलाई गोपालवंशावली^{१७} वा गोपालराजवंशावली^{१८} भन्ने गरेका छन् ।

त्यो वंशावली एउटा सिङ्ग पुस्तक होइन, तीनवटा भिन्नाभिन्नै वंशावली त्यस पुस्तकमा छन् भन्ने कुरा बेन्डलले नै

पु. ढ. = पुरानो ढुङ्गा, अर्थात् १९०९ सालमा पण्डित रामानन्दले पं. इच्छारामलाई बुझाउदा खडा गरेको तायदाती लगतको ढुङ्गा ...

टङ्क अकर्ण = ले. टङ्कबहादुरले सु. विष्णुप्रसादलाई ५१ सालमा गरिदिएको अकर्ण.

विष्णु अकर्ण = सु. विष्णुप्रसादका छोरा कृष्णप्रसादले पण्डित विद्यानाथलाई ७२ सालमा गरिदिएको अकर्ण.

टङ्क रिपोर्ट = ले. टङ्कबहादुरले ४७ सालमा जाहेर गरेको पं. विद्यानाथले ७१ सालको आफ्नो रिपोर्टमा गाँसी जाहेर गरेको रिपोर्ट.

विद्यानाथ रिपोर्ट = पं. विद्यानाथले ७१ सालमा आफूले जाहेर गरेको रिपोर्ट.

(वीरपुस्तकालयको पहिलो लगतको ठूलो अप्रकाशित सूचीपत्रबाट)

१६. नम्बर	ग्रन्थनाम	ग्रन्थकारनाम	विषय:	पूर्ण खण्डित वा	पत्रभेद:		
१५८३	गोपालवंशादि- प्राचीनराजवंशावली. (नेवारभाषासहिता)		वंशावली.	आदिरहिता मध्ये खण्डिता अपूर्णा.	ता. प.		
पत्राङ्क:	आकार:	पङ्क्ति:	ग्रन्थसंख्या	अक्षर:	लेखसमय:	पुस्तकावस्था	यावत् पत्रसंख्या
१७-६३	११ × १५	५	६५०	ने. अ.		प्राचीना.	४७

विशेष: कैफियत

यसमा नेपालमा पहिले गोपाल महीपालहरूको राज्यदेखि उठान गरी प्राचीन राजाहरूको संवत्समेत खोलिएको वंशावली छ. पुस्तक प्राचीन छ. अक्षर उडेको छ. १७ देखि ६३ सम्म संलग्न पत्र र १ पत्र फुटकर-समेत छ.

(उही)

१७. उदाहरणार्थ- वि. सं. २०१० मा काठमाडौँबाट प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १ वर्ष २ अङ्कका ३६-३७ पृष्ठमा छापिएको, नरहरिनाथको गोपालवंशावली भन्ने निबन्ध ।

१८. उदाहरणार्थ- वि. सं. २०१० मा काठमाडौँबाट धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालद्वारा प्रकाशित, उनीहरूको इतिहास-संशोधन, प्रिन्सिपल भैरवबहादुर प्रधान एम्. ए. ले हाथो सङ्गवानापूर्ण सल्लाह मानी आफ्ना अज्ञानलाई हटाउनुहोला अथवा आफूले बोलेका कुरा सिद्ध गर्न शक्ने कुनै बलियो प्रमाण उहाँसँग मए सो लिई हामीसँग शास्त्रार्थ गर्न मैदानमा उत्रनुहोलाको ५ पृष्ठ ।

बुक्सकेका थिए र त्यसैले उनले त्यस पुस्तकलाई तीन भागमा बाँडेका थिए । यसो भए तापनि मल्लले चाहिँ त्यस पुस्तकलाई दुई भागमा मात्र बाँडेका छन् । यसरी बेन्डलसँग आफ्नो मत बाझ्न गएको कारण मल्लले यसरी खुलाएका छन्—

बेन्डल'ज् डिभिजन्ज् यान्ड् डेज्ग्नेशन्ज् अफ् द म्यानुयुस्क्रिप्ट् ह्याम् बीन्, सो फार्, याक्सेप्ट्इड् याज् ए म्याट्अर् अफ् कन्भेन्शन् बाइ लेभी (१९०५-८), पेटेक् (१९५८), यान्ड् रेग्मी (१९६५) । हाउएभ्-अर्, देर् इज् नो ब्रेक्, अर्थग्राफ्इक्, स्टाइलिस्टिक् अर् थिस्याट्इक्, विट्वीन् फोलिओज् ३६ए यान्ड् ३६बी । सो वी कन्सिडर् घाट् द म्यानुयुस्क्रिप्ट् कन्सिस्ट्स् अफ् टू लूम्लि रिलेट्इड् टेक्सट्स् : वंशावली^१ यान्ड् वंशावली^२ ।^{१६}

[त्यस लेखोट पुस्तकका बेन्डलले गरेका विभाग र उनले राखेका नाउँ चलेर आएको कुराको हैसियतले लेभी (त्रि. सं. १९६२-१९६५), पेटेक (वि. सं. २०१५) र रेग्मी (वि. सं. २०२२) द्वारा अहिलेसम्म स्वीकार भएर आएका हुन् । तर पनि ३६ क पत्र र ३६ ख पत्रको बीचमा वर्णविन्याससम्बन्धी, शैलीसम्बन्धी वा विषयसम्बन्धी अन्तराल छैन । त्यसैले खुकुलो रूपमा सम्बद्ध दुइटै ग्रन्थ पहिलो वंशावली र दोस्रो वंशावली यस लेखोट पुस्तकमा छन् भन्ने हाचो राख्छ ।]

जसले बेन्डलको लेख पढेका छन्, तिनीहरूलाई मल्लले गरेको यो दावा पूरापूर नौलो लाग्दैन । कुरा कतिसम्म भने यो सम्भाव्यता बेन्डलले अधिबाटै देखिसकेका भए पनि उनले शैलीको आधारमा त्यस खण्डको बढी विभाग गरेका मात्र हुन्—

भी^३ इज् पर्ह्याप्स् भीर्लि ए कन्टिन्युएशन् अफ् भी^२ । आइ ह्याम् कल्ड् हट् ए सेवर्रिट् डक्युमन्ट्, बिकज् ए स्लाइट् ब्रेक् विथ् डब्ल् दण्डज् अकज् इन् दि अरिजिनल् म्यानुयुस्क्रिप्ट् याट् दि एन्ड् अफ् फोलिओ ३६ए यान्ड् बिकज् याट् द पइन्ट् देर् इज् ए मार्कड् डिफ्अरेन्स् अफ् स्टाइल् । द स्टिड् अफ् शर्ट् प्यार्अग्राफ्ज् ईच् रिक्ड् इड् लिट्ल् मोर् घान् ए बर्थ्, इज् अव्यानड्, यान्ड् दि यान्अल्ज् बिकम् मोर् एक्स्प्यान्ड्इड् ।^{२०}

[तिनो वंशावली, दोस्रो वंशावलीकै सिलसिला मात्र हो जस्तो लाग्छ । मूल लेखोट पुस्तकमा ३६ क पत्रको अन्त्यमा दुइदुइवटा दण्डद्वारा अलिकति अन्तराल भएकोले र देखिने गरी त्यस ठाउँमा शैली फरक भएकोले मैले यसलाई भिन्नै लिखत भनेको हुँ । हरेकमा जन्मभन्दा अलिकति बढी कुरा लेखिने, छोटकरी अनुच्छेदको ताँतो यहाँ छोडिएको छ र यहाँ वृत्तान्त बढी विस्तृत हुन्छ ।]^{२१}

१९. द गोपालराजवंशावलीको उपोद्घातको ३ पृष्ठ ।

२०. वि. सं. १९६० मा कलकताबाट प्रकाशित, जर्नल् अफ् दि एशियाटिक् ससाइटि अफ् वेन्गल् [बङ्गालको एशियाटिक सोसाइटीको पत्रिका] को ७२ वर्ष १-२ अङ्कका १-३२ पृष्ठमा छापिएको, सेसिल बेन्डलको द हिस्टरि अफ् नेपाल् यान्ड् सराउन्ड्इड् किङ्डमज् (१०००-१६०० ए. डी.) [वि. सं. १०५७ देखि १६५७ सम्मको नेपाल र वरपरका राज्यको इतिहास] भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ४ पृष्ठ ।

२१. केही संशोधन गरी पूर्णिमा ३१ अङ्कको १७६ पृष्ठबाट सारेको ।

त्यस पुस्तकमा कतिवटा वंशावली गाभिएका छन् भन्ने विषयमा बहस गर्ने इच्छा मेरो अहिले छैन । तर पनि संस्कृत खण्ड जहाँ टुङ्गियो भनी ठानिएको छ, त्यही पृष्ठको अर्थात् ३० क पत्रको सबभन्दा छेउमा भएका केही अक्षरको सम्बन्ध अर्को पृष्ठसँग जोड्न नसकिने कुराको खयाल भने हामीले राख्नुपर्छ ।

त्यस पुस्तकमा रहेका वंशावलीको सङ्ख्याको विषयमा मल्लको विचार बेन्डलसँग केही बाक्ले तापनि त्यहाँ एउटा मात्र वंशावली नभई त्यसभन्दा बढी वंशावली गाभिएका छन् भन्ने बेन्डलको मूल विचारसँग भने मल्लको सहमति भएको कुरामा शङ्का छैन । यस कारण नेपाली विद्वान्हरूले राखेको त्यस ग्रन्थको नाउँ कामचलाउ मात्र हो भन्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

विक्रमको उन्नाइसौं शताब्दीमा नेपाली भाषामा लेखिएको वंशावली भाषावंशावली भन्ने नाउँले आजभोलि कहलिएको छ । त्यसमा हाम्रो वंशावलीको उठानउठानमा भएका केही वाक्य जस्ताको तस्तै सारिएको कुरा मैले अन्यत्र लेखिसकेको छु ।^{२२} त्यहीँ मैले ती दुइ वंशावलीको साधर्म्यका केही उदाहरण पनि दिएको छु ।^{२३} भाषा-वंशावलीको उठानउठानमा राजभोगमाला भन्ने एउटा ग्रन्थको चर्चा आएको कुरा पनि यहाँनिर भन्नुपरेको छ ।^{२४} वंशावलीहरूको विषयवस्तु विभिन्न समयमा राज्य गरेका राजाहरूको वृत्तान्त नै भएकोले राजभोगमाला भन्ने नाउँ यस्ता खालका ग्रन्थको लागि राम्रो सुहाउँछ । उडिसाको इतिवृत्त अर्थात् पाञ्जीमा जुन खण्डमा राजाहरूको वृत्तान्त हुन्छ, त्यसलाई राजभोग भन्ने चलन भएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा सम्झनुपर्छ ।^{२५} यस्तो देख्दा यस प्रकारको वृत्तान्तलाई भारतवर्षभर राजभोगमाला वा यस्तै खालको नाउँ राखिने चलन थियो कि जस्तो देखिन गएको छ । त्यस वंशावलीका चर्चामा रहेका दुइवटै नाउँको विषयमा अरूहरूले लेखिसकेका कुरालाई दोहऱ्याउनुबाहेक आफ्नो २६ पृष्ठको उपोद्घातमा ग्रन्थनामको विषयमा मल्लले केही लेख्न नसकेको देखा कस्तो कस्तो लाग्छ ।

त्यस वंशावलीको संस्कृतमा कारकप्रक्रियाको पटवर्क खयाल राखिएको छैन भनी बेन्डलले लेखेको कुराको विषयमा

२२. पूर्णिमा ३१ अङ्कका १७१-१७२ पृष्ठ ।

२३. पूर्णिमा ३१ अङ्कका १६७-१७१ पृष्ठ ।

२४. पूर्णिमा ३१ अङ्कका १६२-१६३ पृष्ठ ।

२५. वि. सं. २०३५ मा नयाँ दिल्लीबाट मनोहर पब्लिकेशन्जद्वारा प्रकाशित, एनचालोर्ट एसमन, हर्मन कुल्के र गयाचरण त्रिपाठीद्वारा सम्पादित द कल्ट् अफ् जगन्नाथ यान्ड् द रीजनल् ट्रिडिशन अफ् ओरिसा [जगन्नाथ-सम्प्रदाय र उडिसाको प्रादेशिक परम्परा] मा छापिएको गगनेन्द्रनाथ दाशको जगन्नाथ यान्ड् ओरिया नेशनल्-इज्म् [जगन्नाथ र देशभक्तिको उडिया भावना] भन्ने निबन्ध, सो पुस्तकका ३६०, ३६१, ३६२, ३६३ पृष्ठ ।

२६. वि. सं. २०३० मा अस्कोनाबाट प्रकाशित, आर्तिचुस आजिए [एशियाका कला] को ३२ वर्षका १-२ अङ्कमा छापिएको, मेरी शेफर्ड स्लसर र गौतमवज्र वज्राचार्यको सम् नेपालीज् स्टोन् स्कल्प् चर्ज् : ए रिअप्रेज् अल्विदिन् देर् कल्चर् अल्व यान्ड् हिस्टर् इवल् कन्टेक्स्ट् [पत्थरका केही नेपाली मूर्ति - तिनका संस्कृति र इतिहाससम्बन्धी सन्दर्भभित्र पुनर्मुल्याङ्कन] भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ७९ पृष्ठ र पूर्णिमा ३१ अङ्कका १६१-१६२ पृष्ठसँग द गोपालराजवंशावलीको उपोद्घातको १ पृष्ठ दाँज्नु ।

मैले माथि चर्चा गरिसकेको छु । तर पनि यहाँको संस्कृतमा केही नियम पनि भएको विषयमा बेन्डलले लेखेको कुराको पनि यहाँ चर्चा गर्नुपरेको छ—

साइन्टिफिक स्टचुडन्ट्स अफ द भर्न्याक्युलर्ज मे प्रब्लम्स लि फाइन्ड 'मेथअड् इन् इट्स म्याडनेस्' । द फ्रीक्वन्ट् लोक्युशन् तेन कृतः अर् कृत फर् स कृतवान् अर् स अकरोत् सर्टिन्ति सजेस्टस् द फमिल्यर् हिन्दी उस ने किया ।...२७

[यसको लेखाइ जति अडमिलवो देखिन्छ, त्यति अडमिलवो नभएको कुरा देशी भाषाहरूका नियमको राम्रो परिशीलन गरेकाहरूले भेट्टाउन सक्लान् कि । स कृतवान् वा स अकरोत्को सट्टा अक्सर आउने, तेन कृतः वा कृत भन्ने मुहावराले चलतीको हिन्दीको उस ने कियालाई पक्कै पनि सम्झाउँछ ।] २८

त्यस वंशावलीको संस्कृतभाषाको विषयमा बेन्डलले गरेको यस टीकाटिप्पणीले मल्ललाई त्यस विषयमा यस्तो बोल्न लगाएको छ—

इफ् देर् इज् ए "मेथअड् इन् म्याडनेस्", इट् मे ह्याम् बीन् ए मोर् वाइडस्प्रेड् लिङ्ग्विस्टिक् फिनमिडनन् घान् जस्ट् द कन्सिक्वेन्सइज् अफ् स्क्राइबल् इन्कम्पिटन्स् अर् भगेर्इज् । स्यान्स्क्रिट् अपीर्ज् टु बी अनडर् द प्रेश्अर् अफ् दि इन्डोएर्इअन् भर्नाक्युलर्ज् ह्विच् इज् इन् क्लीर् एभइडन्स् इन् द टेक्स्ट् । याट् द सेम् टाइम्, द कन्ट्याक्ट् विथ् टिबेटो-बर्मन् ह्याज् अफेक्ट्इड् इट्स् मर्फल्अजि यान्ड् फोनो-लजि । इट् इज्, देर्फोर, वर्थ् इन्भेस्टिगेट्इङ् इफ् द डेभिएन्ट् फीभर्ज् आर् डच् टु ल्याङ्ग्विज्-कन्ट्याक्ट् सिट्चुएशन् (आइ. ई., सोसिअलिङ्ग्विस्टिक्), रादर् घान् ए म्यान्इफेस्टेशन् अफ् द फेल्अर् टु मेम्अराइज् पाणिनि'ज् याफ्अरिज्म्ज् बाइ दि अनन्इमस् स्क्राइब् । घाट् देर् मे ह्याम् बीन् ए "मेथअड् इन् म्याडनेस्" इज् याट् लीस्ट् एभइडन्ट्, फर् एग्जाम्प्ल्, इन् द कन्सिस्टेन्सि विथ् ह्विच् कन्सनन्ट्स् म्, य्, ज्, ण्, व्, आर् जेम्इन्ट्इङ् फ्लोइड् नन्-भोक्लाइज्-र्, गिभ्इङ् अस् म् फर् म्, य्, फर् य्, ज् फर् ज्, ण्, फर् ण्, यान्ड् व्, फर् व् ।...२९

[त्यो लेखाइ जति अडमिलवो देखिन्छ, त्यति अडमिलवो छैन भन्ने लेखकको अयोग्यता वा तरङ्गका परिणाम-भन्दा भाषासम्बन्धी बढी व्यापकरूपले दृष्टिगोचर हुने विषय त्यो हुन सक्छ कि । आर्यमूलका भारतीय देशी भाषाहरूको प्रभावमा संस्कृत परेको देखिन्छ, यसको स्पष्ट प्रमाण यस ग्रन्थमा छ । यसको साथसाथै, भोट-मूलका भाषाको संसर्गले यसका शब्दरूपप्रक्रियामा र स्वरूपप्रक्रियामा असर पारेको छ । यस कारण व्यतिक्रमका ती चिह्नबाट ती अज्ञातनामा लेखकले पाणिनिका सूत्र कण्ठ गर्न नसकेको कुरा छर्लङ्गिनुभन्दा त भाषाहरूको परस्परको सम्पर्कसम्बन्धी (अर्थात् समाजभाषाशास्त्रसम्बन्धी) परिस्थितिद्वारा ती देखिएका त होइनन् भनी खोजतलाश गर्नु उचित छ । त्यो लेखाइ जति अडमिलवो देखिन्छ, त्यति अडमिलवो हुन नसक्ने कुराको

२७. जर्नल् अफ् दि एशियाटिक् ससाइइटि अफ् बेन्गल्को ७२ वर्षको १-२ अङ्कको ३ पृष्ठ, ५ टिप्पणी ।

२८. संशोधन गरी पुणिमा ३१ अङ्कको १७५ पृष्ठबाट सारेको ।

२९. इ गोपालराजवंशावलीको उपोद्घातको २० पृष्ठ ।

उदाहरणको लागि रेफको पछाडि आउने व्यञ्जन म्, य्, ज्, ण्, व्को द्वित्व भई यको ठाउँमा य्य्, जको ठाउँमा ज्ज्, णको ठाउँमा ण्ण र वको ठाउँमा व्व् एकनासले हुन जाने कुरामा कमसेकम स्पष्ट हुन्छ ।]

त्यस वंशावलीको संस्कृत जति अडमिल्लो देखिन्छ, त्यति अडमिल्लो छैन भन्ने जस्ता उदाहरण यहाँ दिइएका छन्, त्यस्ता उदाहरण संस्कृत वर्णविन्यासको विषयमा ज्ञान नभएको मानिसले मात्र दिन सक्छ । बेन्डलले जुन उदाहरण दिएका छन्, त्यो, त्यस वंशावलीको संस्कृतमा पर्न गएको देशी भाषाको प्रभाव देखाउन दिइएको हो । यता मल्लले प्रतिज्ञामा देशी भाषाहरूको र भोटमूलका भाषाहरूको त्यस वंशावलीको संस्कृतमा प्रभाव परेको छ भनी लेखे तापनि उनले जुन हेतु दिएका छन्, तिनबाट उनको प्रतिज्ञाको कति पनि पुष्टि हुँदैन भनेर मैले भनिरहनुपर्दैन । यी त वर्णविन्याससम्बन्धी उदाहरण झएकाले यस प्रसङ्गमा तिनको केही उपयोगिता छैन । संस्कृतव्याकरणको दृष्टिले तेन कृतः ठीक झएकाले त्यस वंशावलीको संस्कृतमा पर्न गएको देशी भाषाको प्रभावको जुन उदाहरण बेन्डलले दिएका छन्, त्यो ठीक छैन भन्ने कुरा पनि मैले यस प्रसङ्गमा भनिहाल्नुपर्छ । यस कारण बेन्डलले देशी भाषाको प्रभावको उदाहरण दिँदा तेन शुक्रदिने नाटिक सुधनपाल कृतवान् (२५ क पत्रको ४ पङ्क्ति) वाक्य अघि सारेका झए राम्रो हुन्थ्यो भन्ने कुरामा शङ्का छैन । मल्लले दिएका उदाहरणबाट चाहिँ धेरै पहिलेदेखि हुइ भिन्नाभिन्नै छाँटले लेखिने गरेका शब्दमध्ये एक छाँटका उदाहरण त्यस वंशावलीमा पाइएकोले, स्वर वर्णदेखि पर रहेका जुन रेफ र हकार छन्, तिनदेखि पर रहेका, हकारबाहेकका, सबै व्यञ्जनको द्वित्व विकल्पले हुन्छ भनी पाणिनिले लेखेको अत्रो रहाभ्यां द्वे (८।४।४६) भन्ने सूत्रको अनुसरण त्यहाँ भएको स्पष्ट छ । त्यस वंशावलीको संस्कृत जति अडमिल्लो देखिन्छ, त्यति अडमिल्लो छैन भनी मल्लले दिएका जस्ता उदाहरण संस्कृतका हजारौँ हजार ग्रन्थमा जताततै पाइने हुनाले त्यस वंशावलीको संस्कृतभाषाको वैशिष्ट्य त्यस्ता उदाहरणले देखाउँदैनन् भनी भनिरहनुपर्दैन ।

संस्कृत शब्द लेखदा कमलप्रकाश मल्ल कस्ता कस्ता भद्दा गलती गर्छन् भन्ने कुराको नमूना मैले तीन वर्षअघि प्रसङ्गवश अन्यत्र लेखिसकेको छु ।^{३०} द गोपालराजवंशावलीमा मल्लको लेखमा त्यस्ता अशुद्धि उनका पुराना लेखका दाँजोमा निकै कम छन् भन्ने कुरा निष्पक्ष पाठकले भन्नुपर्छ । द गोपालराजवंशावली छापिनुभन्दा एक वर्षअगाडि छापिएको पुस्तिकामा समेत भरभार अशुद्धि गर्ने^{३१} मल्लको लेखमा अकस्मात् यो सुधार देखिएकोले यति चाँडो उनले कसरी यो सिके भनी प्रश्न उठ्छ । (देवनागरीलाई रोमनमा हामीले पल्टाएको जाँच्ने र टाइप भएका लेखको प्रूफ पढ्ने जस्ता) अष्टेरा कामले हामीले उहाँलाई बोझ पारेकाले भनी ग्रन्थकारहरूले लेखेकाले यस पुस्तकमा यस्ता खालका गलती कम हुनाको कारण अर्कै मान्छेले संशोधन गर्नु रहेछ भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । द गोपालराजवंशावलीको कामलाई मानो यो मेरो आफ्नै काम हो, तिनीहरूको होइन भन्ने भावनाले त्यस काममा उग्र ध्यान दिई माया गरी परिश्रम गरे^{३२} तापनि ती विद्वान्ले मल्लले गरेका जर्म गलती पकन सकेनछन् ।

३०. वि. सं. २०४० मा प्रकाशित पूर्णिमा ५८ अङ्कका १-२९ पृष्ठमा छापिएको. महेशराज पन्तको के श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश संशोधन-मण्डलको विद्वत्ताको अनुपयुक्त नमूना हो त ? भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २६-२९ पृष्ठ ।

३१. वि. सं. २०४१ मा काठमाडौँबाट नेपाल स्टडी सेन्टरद्वारा प्रकाशित, कमलप्रकाश मल्लको इम्पेक्चरबल हिस्टरिओग्राफि इन् नेपाल, ए रिबुटल् [नेपालमा निर्दोष इतिहास रचना, प्रतिवाद] ।

३२. द गोपालराजवंशावलीको प्रिफेस [प्रस्तावना] को ३ पृष्ठबाट उल्ट्या गरेको ।

यसैले लिन हुनुपर्नेमा लंग (१४० पृष्ठमा), पट्टवन्ध हुनुपर्नेमा पट्टवन्ध (१४० पृष्ठमा), फाल्गुन हुनुपर्नेमा फाल्गुण (१६३, १६४ पृष्ठमा), त्रिशक्ति हुनुपर्नेमा त्रिशक्ति (सबभन्दा पछिल्लो पृष्ठमा) र पुरस्कार हुनुपर्नेमा पुरस्कार (सबभन्दा पछिल्लो पृष्ठमा) जस्ता अशुद्धि त्यहाँ यताउता देखा पर्छन् । सबभन्दा हाँसो उठ्ने कुरा त सत्ताइसवटं नक्षत्रमा नपर्ने बैशाख नक्षत्र (१६३ पृष्ठमा) पनि मल्लको लेखमा ती विद्वान्ले कायम राखिदिएका छन् ।

द गोपालराजवंशावलीमा त्यस वंशावलीको मूल पाठ जसरी दिइएको छ, त्यस विषयमा अब बेहो लेख्नुपरेको छ । मूल ग्रन्थभर व र व छुट्ट्याउने समस्याको हल त्यहाँ दिइएको पाठअनुसार हुन नसक्ने कुरा हामीलाई सबभन्दा पहिले खट्कन्छ । जुन लिपिमा त्यो वंशावली लेखिएको छ, त्यसमा बाहुनो वलाई खुँडे पादा व र खुँडे पारेन भने व हुन्छ भन्ने कुरा लिपिको पुस्तकबाट बुझिन्छ । तर त्यस वंशावलीमा कहाँ पनि खुँडे पारेको व नदेखिएकोले त्यसको प्रतिलिपि गर्दा व र व छुट्ट्याउने हो भने विचार पुऱ्याउनुपर्छ । लिपिको पुस्तकअनुसार देव पढ्नुपर्नेमा द गोपालराजवंशावलीमा संस्कृतभाषाको सामान्य वर्णविन्यासको खयाल राखी देव पढिएकोमा आपत्ति उठाउन गार्ह भए तापनि संस्कृतमा व लेखिने र आधुनिक भाषाहरूमा पनि व न उच्चारण हुने बालरामायणलाई कहाँ बालरामायन (मूलमा ०यन नै छ - २९ क पत्रको ३ पङ्क्ति) र कहाँ बालरामायन (यहाँ पनि मूलमा ०यन नै छ - ५७ क पत्रको ५ पङ्क्ति) पढेकोमा चाहिँ किमार्थ सहमत हुन सकिन्न ।

मूल पाठ दिँदा केही संयुक्ताक्षर जसरी दिइएका छन्, तिनबाट मूल पुस्तकको पाठको यथार्थ निरूपण हुन नसकेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नु परेको छ । दुइ तीन अक्षरसम्म जोडेर मोडेर ध्वनिको निरूपण याथार्थ्यसँग गर्न खोज्ने भारतीय लिपिको प्रकृतिसँग मेल नखाने गरी आजभोलि सजिलोको लागि देवनागरी लिपिमा संयुक्ताक्षर नढाली सकेसम्म अक्षर छुट्ट्याएर टाइप बनाउने प्रवृत्ति बढेको छ तापनि भारतीय लिपिको वैशिष्ट्य कायम राख्न खोज्ने छापाखानामा त्यस्ता संयुक्ताक्षर अझ दुर्लभ भइसकेका छन् । मूल पुस्तकमा श्रीमद्युद्धि^० (१७ क पत्रको २ पङ्क्ति) लेखिएकोमा द र यु छुट्ट्याई श्रीमद्युद्धि^० बनाइदिएको, मूल पुस्तकमा श्रीमद्भारेश्वरः (१७ क पत्रको ३ पङ्क्ति) भएकोमा ड र गा छुट्ट्याई श्रीमद्भारेश्वरः पारिदिएको, मूल पुस्तकमा पश्चात्मालाखातः (१७ क पत्रको ४ पङ्क्ति) लेखिएकोमा त् र मा छुट्ट्याई पश्चात् मालाखातः पारिदिएका जस्ता कुराबाट लिपिको दृष्टिले त्यस वंशावलीमा चाख राख्ने मानिसको लागि अठेरै पने गएको छ भन्ने कुरा अनिरहनुपर्दैन । मूल पाठमा टाइपको दृष्टिले खट्किने अर्को कुरा ह अक्षर छ, जुन मोटो पुच्छर भएको ह जस्तै देखिन्छ, किनकि त्यहाँ रेफ पहिल्याउन सकिँदैन सकिँदैन । जसले द गोपालराजवंशावलीको प्रकाश गर्‍यो, त्यो संस्था सम्पन्न भएको र जहाँ त्यो पुस्तक छापियो, त्यो छापाखाना साधन-सम्पन्न भएकोले सम्पादकहरूले दृष्टि दिएका भए यस्ता सानातिमा दोष यस पुस्तकमा रहने थिएनन् । कथकदाचित् त्यस्ता अक्षर नभेटिएका खण्डमा मूल पुस्तकको वर्णविन्याससम्बन्धी प्रकृति बुझाउन एउटा टिप्पणी हालिदिएको भए पनि लिपिमा चाख राख्नेहरूलाई निकै सजिलो पर्थ्यो ।

द गोपालराजवंशावलीमा मूल पाठ दिँदा जहाँ पद जोड्नुपर्छ, त्यहाँ छुट्ट्याएर र जहाँ पद छुट्ट्याउनुपर्छ, त्यहाँ जोडेर छुपाइएका उदाहरण निकै पाइन्छन् । समस्त पद दृष्टहृत्पुरस्कारिणी [शुद्ध रूप- दृष्टहृत्पुरस्कारिणी] (२४ ख पत्रको

३३. वि. सं. २०३० मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, हेमराज शाक्यको नेपाल लिपि-प्रकाशको ४५ पृष्ठ ।

३४. ३७ क पत्रको ४ पङ्क्तिमा आएको दिवसको व, अलि खुँडे परेको जस्तो फोटोमा देखिएको कुरा यहाँनिर भन्नुपर्छ ।

२ पङ्क्ति) लाई छुट्ट्याएर वृहत्^{१४} पुष्करणी पारेको, कमं ग्रम [शुद्ध रूप- गर्भ] र विधेय कृतम् [शुद्ध रूप- कृतः] लाई जोडी ग्रमकृतम् (२१ ख पत्रको १ पङ्क्ति) पारेकोलाई यसको दृष्टान्तको रूपमा देखाउन सकिन्छ । कुनै शब्द एउटै पङ्क्तिमा नअटाएको खण्डमा अर्को पङ्क्तिमा पनि त्यो शब्द गएको छ भन्ने कुरा देखाउनुपर्दा संयोजक- चिह्न दिने चलन छ । तर द गोपालराजवंशावलीमा ठाउँठाउँमा त्यस्तो चिह्न दिन बिर्सको कुरा यस प्रसङ्गमा उठाउनुपर्छ । २२ ख पत्रका १-२ पङ्क्तिमा लेखिएको व्यवहारलाई त्यहाँ व्यवहा र गरी छपाइएको कुरालाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

त्यस वंशावलीसँग सम्बन्ध भएको, लिपिसम्बन्धी एउटा कुरा यहाँनिर केही खुलाएर लेख्नुपरेको छ । त्यस ताकाका यंतातिरका अरु अरु लिपिगतमा छयासछयासनी भेटिए जस्तै त्यस वंशावलीमा पनि यस्तो ० जस्तो देखिने चिह्न जतारतै भेटिन्छ । यसो भिन्न हुने बेला चरावतीमा प्रशस्त रहे तापनि नेपाली लिपिका पुस्तकमा यस चिह्नको व्याख्या गरी लेखेको मंले भेटिएको छैन ।

एउटा अभिलेखको देवनागरीमा उतार दिँदा त्यस अभिलेखमा बुझ पटक आएको यस ० चिह्नलाई एक पटक अनुस्वार र अर्को पटक खुट्टा काटेको म् भनी लिपिसम्बन्धी एउटा कृतिमा गुरु शङ्करमान राजवंशाले प्रतिदिनु- भएकोले^{१०} लिपिसम्बन्धी निकै ग्रन्थ लेखिसक्नुभएका उहाँको पनि यस विषयमा पक्का विचार नभएको स्पष्ट हुन्छ । यस्तो हुनाको कारण कसैले यस्तो चिह्नलाई अनुस्वार^{१०} र कसैले खुट्टा काटेको म्^{१०} भनी सम्झनु हो भन्ने मंले ठानेको छ ।

- ३५. मूलबाट व र व नष्टिने हुँदा शुद्ध रूप वृहत् पो लेख्नुपर्ने हो ।
- ३६. वि. सं. २०३१ मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकमण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाश २ वर्ष १-२ अङ्कका २३-१२० पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको नेपाली लिपिविकास भन्ने निबन्ध (सो अङ्कको ८१ पृष्ठ)मा खट्टेको पालको पाठन बन्ने न गेने. सं. २६२ [वि. सं. १२२८] को अभिलेखको हुन्छ प्रतिलिपि दिइएको छ । (३३ सङ्ख्याको फलक) । त्यसअनुसार त्यस अभिलेखमा यो चिह्न बुझ पटक आएको देखिन्छ ।
- ३७. त्यो नेत्रमा त्यस अभिलेखको देवनागरीमा प्रतिलिपि गर्दा त्यही चिह्नलाई एक पटक अनुस्वार (तुरोपण) र अर्को पटक खुट्टा काटेको म् (चुट्टयम्) भनी छपाइएको छ (कैलाश २ वर्ष १-२ अङ्कको ४८ पृष्ठ = २६ लिपिचित्र) ।
- ३८. उदाहरणको लागि- वि. सं. १९४२ मा केन्द्रमात्र युनिवर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, सेलिब वेन्डलको ए जर्नि अफ लिट्ररि आन्ड आर्कीअल आइकल रिमर्च, इन् नेपाल, यान्ड, नार्दर्न, इन्डिया, ज्यूरुङ्गद विन्टर्, अफ १८८४-५ [वि. सं. १९४१ को हिउँदमा नेपाल र उत्तरी भारतमा वाङमयसम्बन्धी र पुरातत्त्व सम्बन्धी अन्वेषणको लागि यो यात्रा] को ९ सङ्ख्याको अभिलेखको फलक = ८४-८५ पृष्ठ । वि. सं. १९७५ मा अन्नेरबाट प्रकाशित, गौरीशङ्कर हीराचन्द ओझाको भारतीय प्राचीन लिपिमालाको दोस्रो संस्करणको २३ सङ्ख्याको फलक = ७८ पृष्ठ । नेपाल लिपि-प्रकाशको ७१ पृष्ठ ।
- ३९. उदाहरणको लागि- वि. सं. २०१८ मा काठमाडौँबाट संतोषा-मण्डारद्वारा प्रकाशित रामजी तेत्रारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोजानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनबज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेश्वर पन्त, वयनाथ पौडेलको अभिलेख-संग्रह २ भागको १३ पृष्ठमा छापिएको बलडोलको अभिलेख ।

बङ्गाली लिपिमा यो चिह्न अहिलेसम्म चलेको छ र यसले इ तथा अनुस्वारलाई बुझाउँछ भन्ने कुराको सम्झना यस प्रसङ्गमा हुन्छ । राखालदास बनर्जीले बङ्गाली लिपिको उत्पत्तिको विषयमा लेख्दा बङ्गालका अभिलेख र भारतवर्षका अन्यत्रका अभिलेखमा पाइने अनुस्वारको तुलना गरी यस चिह्न ० लाई बङ्गाली लिपिको अनुस्वारको रूपमा देखाएकाले पहिलेदेखि बङ्गालीमा यस चिह्नले अनुस्वारलाई बुझाउने कुरा स्पष्ट हुन्छ । १० वर्णको माथि डिको निई त्यसमाथि बिन्दु हाली अनुस्वारलाई बुझाउने सामान्य चलन तात्कालिक नेवारी लिपिमा हुँदा हुँदै पनि बङ्गाली लिपि र नेवारी लिपि धेरै मिल्ने हुनाले तात्कालिक नेवारी लिपिमा चलेको यस्ता चिह्न खुट्टा काटेको मू हुनुभन्दा अनुस्वार हुनु बढी सम्भव भएको कुरा देखिएको छ ।

वैदिक ग्रन्थमा देखिने यस्तो चिह्न ० को चर्चा पनि यस प्रसङ्गमा गर्नुपरेको छ । कवर्गदेखि पवर्गसम्मका अघिल्ला चार वर्गमध्ये कुनै वर्णको पछाडि पाँचौँ वर्ण अर्थात् इ ङ् ञ् न् म् आउँदा वेदमा अगाडिको वर्णको द्वित्व हुने र डबालएका अक्षरमध्ये अघिल्लोलाई यम भन्ने चलन छ । ११ यममा अनुनासिकत्व हुने हुनाले १२ अनुनासिकत्वलाई यस चिह्न ० ले बुझाउने गरिएको हुन्छ । १३ अर्को कुरा, श ष स ह तथा रेफ पर भएमा ह्रस्व वर्णदेखि पर रहेको अनुस्वारको ठाउँमा वाजसनेयोहृले उच्चारण गर्ने गरेको दोघं गू लाई १४ बुझाउने थरीथरीका चिह्नमध्ये एउटा

४०. वि. सं. १९७६ मा कलकत्ताबाट कलकत्ताविश्वविद्यालयद्वारा प्रकाशित, राखालदास बनर्जीको दि अर इजिन् अफ् द बेन्गली स्क्रिप्ट् [बङ्गाली लिपिको उत्पत्ति] को ९२ पृष्ठ ।

४१. वर्गोच्चारणानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः, पलिक्वनीः, चङ्घन्तुः, धर्गग्निः, घ्घन्तात्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः ।

(सिद्धान्तकौमुदी संज्ञाप्रकरणमा पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१ को वृत्ति)

४२. चत्वारो यमाः कूं खूं गुं घूं इति ॥ ॥

(याज्ञवल्क्यशिक्षा वर्गप्रकरण प्रकीर्णकाधिकार)

चत्वार इति - उकारः सादृश्यार्थः । सादृश्यं च वर्गाद्यत्वादिना ग्राह्यम् । अर्धचन्द्रेण च आनुनासिक्यं द्योत्यते । तेन आनुनासिक्यगुणविशिष्टाः वर्गाप्रथमाः वर्गद्वितीयाः वर्गतृतीयाः वर्गचतुर्थ्याः । इति इत्थम् । चत्वारः चतुर्विधाः । यमाः । भवन्ति इति शेषः । ...

(शिक्षावल्लीविवृति)

(वि. सं. १९९४ मा काशीबाट पद्मनाथ शर्मा दीक्षितद्वारा प्रकाशित, अमरनाथ शास्त्री दीक्षितद्वारा सम्पादित याज्ञवल्क्यशिक्षाका १५४-१५५ पृष्ठ)

४३. पलिक्वनी, अग्ग्ने इत्यादि ।

(वि. सं. २०३४ मा बडोदाबाट ओरियन्टल इन्स्टिट्यूटद्वारा प्रकाशित, काशीनाथ वामुदेव अभ्यङ्कर र जे. एम. शुक्लको ए डिग्रिगर्नर अफ् स्यान्स्क्रिट् ग्याम्नर, [संस्कृतव्याकरणको कोष] का १०६, ३१३-३१४ पृष्ठ)

४४. अयानुस्वारस्य ० इत्यादेशः शत्रुतहरेकेषु तस्य त्रिविध्यमाख्यातम् । ह्रस्वदीर्घगुरुभेदधीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरो परे गुरुः ...

(कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञामुत्र ३)

१६/पूर्णिमा ७२ अङ्क

चिह्न यस्तो ० पनि हुने कुराको सम्झना पनि यस प्रसङ्गमा हामीलाई हुन्छ । ४४ यो चिह्न हामीलाई खायस परेको

चिह्नको नजीकै छ भन्ने कुरा त्यो चिह्न १ यसरी पनि लेखिने गरेकोले देखिन गएको छ । ४६ बङ्गालीमा यस

चिह्न ० ने ड र अनुस्वारलाई बुझाउने कुरालाई वैदिक ग्रन्थमा यही चिह्नले अनुनासिकत्व र वाजसनेयिपरम्परामा अनुस्वारको ठाउँमा आएको गूँलाई बुझाउने कुरासँग दाँजैर हेर्दा यस विषयमा बढी अन्वेषण गर्न हामीलाई कुत-कुत्थाउँछ । हाम्रा लि. ब. ग. ह. मा जहाँ यस चिह्नको प्रयोग भएको देखिन्छ, त्यहाँ उक्त अवकाश नभएको र वाजसनेयि-परम्परामा यान्त्रिक अनुस्वारको ठाउँमा आएको गूँलाई बुझाएकोले यस चिह्नले अनुस्वारलाई नै बुझाएको हो भन्ने कुरामा बढी बल मिल्छ ।

वि. सं. २०३४ मा ऐ. वा. र. श. र्. सि. नी. मं. ले दुइवटा सबभन्दा पुराना नेपाली ताम्रपत्रको सम्पादन गरेको थियो । ४७ ती दुवै ताम्रपत्रमा त्यो चिह्न आएकोले ४८ हामीले भारतीय र नेपाली अभिलेखहरूबाट उदाहरण बटुली यस विज्ञाने अनुस्वारको एक प्रकारलाई बुझाउँछ भनी सिद्ध गर्ने प्रयत्न यस देखा गरेका थियौं । ४९ तर पनि त्यसभन्दा पछि प्रकाशना आएका, पिताजी पं. नयराज पन्त, गुरु देवीप्रसाद भण्डारी र भाइ दिनेशराज पन्तले

४५. उदाहरणार्थ— वाजसनेयिसंहिता १०।१८ मा पहिले दीर्घ गूँ, अनि ह्रस्व गुँ गरी दुइ पटक ७ आएको छ—

इमं देवा असमन्त ७ सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।

इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां ७ राजा ॥

(वि. सं. १९८५ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, वासुदेव लक्ष्मण पणशीकरद्वारा सम्पादित, उवटको मन्त्रभाष्य र महीधरको देवदीर्घभाष्यसहितको श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यदिनशुक्लयजुर्वेदसंहिताको १७५ पृष्ठबाट)

यही मन्त्र संस्कारदीपकमा दिवा ह्रस्व वर्ण अर्थात् अस्पृत्तको नको अकारदेखि पर रहेको दीर्घ गूँलाई बुझाउने यस्तो ० चिह्न र दीर्घ वर्ण अर्थात् ब्राह्मणानाको आकारदेखि पर रहेको ह्रस्व गुँलाई बुझाउने यस्तो चिह्न ७ लेखिएको छ ।

(वि. सं. २००३ मा बाराणसीबाट कशी संस्कृत लोचन आफिन्तद्वारा प्रकाशित, रामचन्द्र पणशीकरद्वारा सम्पादित, नित्यानन्द पन्तको संस्कारदीपक १ भागको दोस्रो संस्करणका २०७-२०८ पृष्ठ ।

४६. कैलाश २ वर्ष १-२ अङ्कको ७६ पृष्ठ = २४ फलक ।

४७. वि. सं. २०३४ मा काठमाडौँबाट नेपाल रिसेर्च सेन्टरद्वारा प्रकाशित, महेशराज पन्त र रंजितधर शर्माको दूट अर्लिफ्ट-कप्यर-प्लेट-इन्स्क्रिप्शन्ज फ्रम् नेपाल [नेपालका दुइवटा सबभन्दा पुराना ताम्रपत्र] ।

४८. उही पुस्तकका ६, २६ पृष्ठ ।

४९. उही पुस्तकको ७ पृष्ठ, १६ क टिप्पणी ।

सम्पादन गरेको सुमतित्रमा र ज्ञानमणि नेपालले सम्पादन गरेको महीरावणवधनाटकमा हास्रो मतमा टीका-टिप्पणी नगरीकन त्यस चिह्नलाई खुट्टा काटेको मू नै सम्झी छपाइएको कुरा यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।^{१०} यसपछि बर्नहार्ड क्याल्भर र हेमराज शाक्यले पाटन उकुबहालका ताडपत्रको सम्पादन गर्दा अनुनासिक र विरामचिह्नका काम अक्सर स्पष्ट देखिने गरी जोड्ने, मुन्तिर जोडिएको विराम[हलन्त]सँग अनुस्वारको बङ्गाली ढाँचाको मिलान^{११} भनी त्यस चिह्नको व्याख्या गर्नुभयो । त्यस चिह्नको विषयमा यस्तो लेख्दा लेख्दै पनि जरूर महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्माको उपपत्तिनाई माथिको कामले कुनै तरहले अप्रामाणिक बनाउँदैन^{१२} भनी उहाँहरूले टिप्पणीमा लेख्नुभएकोले उहाँहरूलाई पनि दोधार परेको देखिन गएको छ । स्थिति यस्तो हुँदा हुँदै र त्यस वंशावलीको पाठ पढ्ने धेरैजसोले^{१३} त्यस चिह्नलाई अनुस्वार मान्दा मान्दै पनि जतातत आउने त्यस चिह्नलाई द गोपालराजवंशावलीमा कुनै प्रमाण नदिईकन खुट्टा काटेको मू^{१४} नै पढेको देखेर जिज्ञासु पाठकले झुल पाठमा तर्क गर्ने ठाउँ पाएको छ ।

१०. वि. सं. २०३५ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्तको सुमतित्रम् ।

वि. सं. २०४२ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धानकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, ज्ञानमणि नेपालको जयतरचित महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन ।

११. वि. सं. २०४३ मा जाङ्कट आगुस्टीनबाट फेराइनिगुड फुडर गेशिट्टस्विसेनशापट होखआजिआन्ज- दिनेशराज पन्त फेलीगद्वारा प्रकाशित, बर्नहार्ड क्याल्भर र हेमराज शाक्यको डक्युमन्ट्स फ्रम् द रुद्रवर्ण-महाविहार, पाटन, [पाटन रुद्रवर्णमहाविहारका लिखत] को २८ पृष्ठबाट उलथा गरेको ।

१२. उही पुस्तकको २९ पृष्ठ, १० सङ्ख्याको टिप्पणीबाट उलथा गरेको ।

१३. सेसिल वेन्डल (दि एशियाटिक समाइडि अफ् बेन्गल को ७२ वर्ष १-२ अङ्कका १०, ११, १२ पृष्ठ), लुच्यानो पेतेक (मेडर्ड्भल् हिस्टरि अफ् नेपाल को पहिलो संस्करणको ६ परिशिष्ट), नरहरिनाथ (हिमवत्संस्कृति १ वर्ष १ अङ्कका ९-२५ पृष्ठ, यस चिह्नलाई नरहरिनाथले एक ठाउँमा ड पढी °वडस भनी छपाउनु भएको छ (१० पृष्ठ = १६ क पत्रको ३ पङ्क्ति) । त्यहाँ ड छापिए तापनि छाप्दा छापे हुको हलन्त उडेकोले ड मात्र बाँकी रहन गएको हुनुपर्छ । यसो हो भने बङ्गालीमा यही चिह्नको उच्चारण ड् भई वंशलाई वड्श भनी उच्चारण गर्ने परम्पराको उहाँले अनुसरण गरेको देखिन्छ ।), डिल्लोरमण रेग्मी (वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताबाट फर्मा. के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, डिल्लोरमण रेग्मीको मेडर्ड्भल् नेपाल तेस्रो भाग, ख परिशिष्ट), महेशराज पन्त र ऐश्वर्यधर शर्मा (द टू अर्जिएस्ट, कप्अर्-प्लेट, इन्स्क्रिप्शन्स फ्रम् नेपालको ११ पृष्ठ, ३७ टिप्पणी) ।

१४. द गोपालराजवंशावलीमा यस चिह्न ° लाई कही कही अनुस्वार (२४ क पत्रको २ पङ्क्तिमा कृत, २९ ख पत्रको ३ पङ्क्तिमा ह्यं, ३२ क पत्रको २ पङ्क्तिमा थापरपं, ४५ ख पत्रको ५ पङ्क्तिमा हस्यं, ५५ क पत्रको १ पङ्क्तिमा लिंङ्गि°, ५५ ख पत्रको ५ पङ्क्तिमा लुन्यं) र कही कही म फाला म (२५ ख पत्रको ५ पङ्क्तिमा केलासपूजनभक्त°, ५५ ख पत्रको ५ पङ्क्तिमा परम्परावु) गरी छपाइएको देखेर र एक पङ्क्तिमा आएका कृत ° देवुल° (२४ क पत्रको २ पङ्क्ति) लाई कृत देवुलम्, केलासपूजन° कृत° (२५ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) लाई केलासपूजनभक्तम् र लुंयं ... द्रात्यं° परंपरावु (५५ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) लाई लुल्यं ... द्रात्यम् परम्परावु गरेर छपाइएको पनि देखेर कति हल्का तवरले त्यस वंशावलीको पाठनिर्णय गरिएको रहेछ भन्ने कुराको कलक मिल्छ ।

सानो आकारको ताडपत्रका ४८ पत्र ओगटेको त्यस वंशावलीको एक पत्र, ठूलो आकारको द गोपालराजवंशावली-को एक पृष्ठमा दिने नीति लिइएकोले वंशावलीको मूल पाठ ठूलठूला अक्षरमा निकै फुक्का गरी छपाइएको छ । ग्रन्थसङ्ख्या ६५० (३२ अक्षरको १ ग्रन्थ हुन्छ) मात्र भएको, त्यस सानो वंशावलीको मूल पाठ छापदा परेका १४३ (!) वटा अशुद्धिको संशोधन गरी शुद्धिपत्र त्यहाँ छुट्टै छपाइएको छ । अफसेटबाट छगाडने त्यस ग्रन्थमा डमी तयार हुनुजसम्म पनि ती अशुद्धि सम्पादक महाशयहरूले भेटाइदिएका भए त्यस वंशावलीको पाठ गढेर पढ्न खोज्ने मान्छेले त्यो शुद्धिपत्र पढाइरहने कञ्छद गर्नुपर्ने थिएन ।

यसरी शुद्धिपत्र छापदा छापदै पनि द गोपालराजवंशावलीको मूल पाठ, (पुस्तक अङ्कवलीको) मूल पुस्तकअनुसारको हुन सकेको छैन र त्यहाँ अझै सधैं अशुद्धि बाँकी नै रहेका कुरा द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको त्यस वंशावलीको तसवीरसँग त्यहाँ प्रकाशित पाठ भिडाएर हेर्दा मात्र पनि छलङ्ग हुन्छ । त्यस प्राचीन वंशावलीको यथार्थ पाठ प्रकाशमा आउनु अभीष्ट भएकोले शुद्धिपत्र छपाउँदा पनि सम्पादकहरूले सच्याउन नसकेका अशुद्धि जतिको संशोधन गरी यहाँ दिने विचार भैले गरेको छ । यसो गर्दा पूर्णिमाका पृष्ठका-पृष्ठ ओगटिन्छन् तापनि त्यो वंशावली राम्ररी पढ्न खोज्नेको लागि यस संशोधनबाट निकै फाइदा होला भन्ने मेरो धारणा छ ।

पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने	पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने
१७ क	२	°द्विष्ठिर°	°द्विष्ठिर°	१९ ख	५	प्रजा:	प्रजा
१७ क	४	प्रतिष्ठिताम्	प्रतिष्ठिताम् ^{५५}	२० क	४	५६ ।	५६ ॥
१७ क	४	तत्रांतरे	तत्रांतरे	२० ख	३	प्रतिष्ठित	प्रतिष्ठित
१७ ख	१	दृष्टा:	दृष्टा:	२० ख	३	प्रतिष्ठितम्	प्रतिष्ठितम् ^{५५}
१७ ख	४	४९	४९ ॥	२० ख	४	कृतम् ।	कृतम् ॥ ^{५५}
१७ ख	५	राजा ॥	राजा ॥ ॥	२१ क	१	प्रतिष्ठितं	प्रतिष्ठितं
१७ ख	५	प्रवर्तत:	प्रवर्तत:	२१ क	१	प्रतिष्ठितं:	प्रतिष्ठितं:
१७ ख	५	९० ।	९० ॥	२१ क	३	कृतवान्	कृतम् ^{५५} वान्
१८ क	१	श्रीधस्के	श्रीधस्कं	२१ क	३	प्रतिष्ठितम्	प्रतिष्ठितम् ^{५५}
१८ क	१	३७	३५	२१ ख	१	प्रतिष्ठित	प्रतिष्ठित
१८ क	१	८	८ ॥	२१ ख	२	प्रतिष्ठितम्	प्रतिष्ठितम् ^{५५}
१८ क	४	जुलम्	जुलेम् ^{५५}	२२ क	४	प्रतिष्ठितम्	प्रतिष्ठितम् ^{५५}
१८ ख	१	ये:	य:	२२ क	४	कृते	कृते ॥
१८ ख	२	°वंस्ती°	°वस्ती°	२२ ख	१	कृतं ।	कृतं ॥
१९ क	४	°नृपा:	°नृपा	२२ ख	२	चर्चता	चर्चता
१९ ख	१	सुवर्ण°	सुवर्ण°	२२ ख	३	तुला°	तुला°
१९ ख	३	५०	५० ॥	२२ ख	५	१३	१३ ॥

५५. द गोपालराजवंशावलीमा मूल पाठ दिँदा यस्तो ० चिह्नलाई सर्वत्र खुट्टा काटेको म् भनी पढेको कुरा ध्यान पर्सिकेको छ । यस कारण यहाँ यसको खयाल राखिएको छैन ।

पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने	पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने	
२२	ख	५	प्रतिष्ठितम्	२६	ख	५	सम्बच्छ	
२३	क	३	निस्कंठक	२७	क	४	लेपितम्	
२३	क	४	बालजुन°	२७	क	५	प्रभुतेन	
२३	ख	१	संप्रदत्ता ।	२७	ख	१	°न्ददौ	
२३	ख	२	कृता ।	२७	ख	२	°भागे	
२३	ख	३	राष्ट्र	२७	ख	२	कृतम् ।	
२४	क	१	कृतवान्	२७	ख	४	प्रविष्ट	
२४	क	१	प्रतिष्ठि°	२७	ख	४	पूर्णमी ।	
२४	क	२	राष्ट्र	२८	क	१	श्रीजगत्सिद्धे	
२४	क	४	कीर्ति°	२८	क	१	दृष्टांतरेण	
२४	ख	५	°स्वरः	२८	क	२	त्यक्त्वा	
२५	क	१	प्रतिष्ठितम्	२८	क	२	गमिक्षसि	
२५	क	२	प्रतिष्ठिता	२८	क	२	कृता	
२५	क	२	महामण्डलीक	२८	ख	१	अत्रांतरे	
२५	क	३	संपात°	२८	ख	५	लोकश्च ।	
२५	क	४	प्रतिष्ठितश्च	२९	क	१	°कृतति	
२५	ख	१	प्रतिष्ठिता	२९	क	१	विवाहं	
२५	ख	१	भवति	२९	क	३	श्रीजयाजुन°	
२५	ख	३	७	७॥	२९	क	४	°तिथौ
२५	ख	४	°भवतिः,	२९	क	४	श्रवयां,	
२५	ख	५	महा(मा)रि	२९	ख	१	मि योगी°	
२५	ख	५	व्येश्चा	३०	क	२	राष्ट्र°	
२६	क	२	चुतेन	३०	क	३	°जयाजुन°	
२६	क	२	परीशामा	३०	क	३	शंत्य°	
२६	क	३	°भटा-	३०	क	५	गते व्द°	
२६	ख	२	पौष°	३०	क	५	तिथौ ।	
२६	ख	२	अबूठ	३०	ख	३	°चङ्गुङ्गह-	
२६	ख	२	राष्ट्र				नारायणश	
२६	ख	४	करोति	३०	ख	५	°निवारण ।	
२६	ख	४	°प्रसनम्	३०	ख	५	वृत्तान्तर	
							वृत्तान्तर	

२६. मूल ग्रन्थमा व र वको भेद छुट्ट्याउन नसकिने हुनाले द गोपालराजवंशावलीमा यहाँ व पहिलेकोले मैले पनि व नै पढेको हुँ ।

क्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने	क्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने
३१ क	१	जात	जातः	३१ ख	५	द्वादशी	द्वादशी
३१ क	१	कामरूपी	कामरूपा	३६ क	१	षष्ठी	षष्ठी
३१ क	२	वृ°	वृ° ५७	३६ क	२	जेष्ठ	जेष्ठ
३१ क	३	दातार	दातार,	३६ क	३	जेष्ठ	जेष्ठ
३१ क	४	प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा	३६ क	५	षष्ठी	षष्ठी
३१ क	४	६५ ॥	६५ ॥ ॥	३६ ख	१	ब्राह्मनसन	ब्राह्मनसनः
३१ ख	१	वेशार्थ	वेशार्थ	३६ ख	३	कार्तिक	कार्तिक
३२ क	१	जातः	जातः ॥	३६ ख	४	°स्यंबु	°स्यंबु
३२ क	४	जात	जातः	३६ ख	४	जेष्ठ	जेष्ठ
३२ क	५	जेष्ठा°	जेष्ठ°	३७ क	४	ह्वपं	ह्वपं
३२ क	५	जात	जात ॥	३७ क	४	दिवस ॥ ॥	दिवस ॥ ॥
३२ ख	३	°नक्षत्र	°नक्षत्र,	३७ ख	३	बियमाल्व	बियमाल्व,
३२ ख	४	जेष्ठ	जेष्ठ	३७ ख	३	माल्व	माल्वः
३३ क	२	जेष्ठटो	जेष्ठटो	३८ क	२	सं	सं
३३ क	४	°ताचकम् ॥	'ताचकम्' ५ ॥ ॥	३८ क	३	माडा	माडा ॥
३३ ख	३	लाख	लाखा	३८ क	५	°सन	°सन,
३३ ख	३	एयाहा	जयाहा	३८ ख	१	क्वल वास	क्वलवो ^५
३३ ख	४	जेष्ठ	जेष्ठ	३८ ख	२	जेष्ठ	जेष्ठ
३३ ख	५	°वम् थो	°वंथो	३८ ख	४	त्रिपुरण	तिपुरण
३४ क	३	डव	डव ॥	३८ ख	४	षष्ठी	षष्ठी
३४ क	५	चतुर्थी चा	चतुर्थ्याया	३८ ख	५	पिलिया	पिलिया ॥
३४ क	५	शिव	शिवः	३८ ख	५	ज्वोडा ।	ज्वोडा ॥ ॥
३४ ख	१	क्वल वास	क्वलवो ^५	३९ क	१	श्रीजयशीह°	श्रीजयशीह°
३४ ख	३	षष्ठी	षष्ठी	३९ क	४	राजस्यभ्रगी	राजसाभ्रगी
३५ क	१	श्रीजेतकेशदेव	श्रीजेतकेशदेव	३९ क	५	ढोक	ढोक
३५ क	३	जातः	जातः ॥	३९ ख	२	°द्रुभिक्ष	°द्रुभिक्ष,
३५ क	४	षष्ठी	षष्ठी	३९ ख	२	लवन	लवना
३५ क	५	षष्ठीमी	षष्ठीमी	३९ ख	३	दछिटो जुव	दछिटो जुव,
३५ ख	२	कार्तिक कृष्ण	कार्तिक कृष्ण	३९ ख	३	°क्षय जुव	°क्षय जुव,
३५ ख	३	जेष्ठ	जेष्ठ	३९ ख	३	त्रिभगस	त्रिभगस,

५७. मूल ग्रन्थमा व र वको भेद छुट्ट्याउन नसकिने हुनाले द शोपालराजवंशावलीमा यहाँ व पढिएकोसे भैले पनि व नै पढेको हुं ।

पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने	पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने		
३९	ख	३	क्षणस	क्षणस,	४४	क	३	ंवार	ंवार,
३९	ख	४	वेडाव	वेडाव, ^{५०}	४४	क	४	हया	हया,
३९	ख	४	डड	डड,	४४	क	४	भारस	भारस
४०	क	१	४४२	४४२ ।	४४	क	४	हावं	हावं,
४०	क	२	प्रदीपदा ।	प्रदीपदा	४४	ख	२	तलङ्गुस्पली	तलङ्गुस्पली
४०	क	२	दिनः ॥	दिनः ॥ ॥	४४	ख	३	फुडा	फुडा,
४०	ख	२	पञ्चमी	पञ्चमी,	४४	ख	४	लासन	लासन,
४०	ख	३	ग्वह	ग्वह,	४५	क	२	दिन ॥	दिन ॥ ॥
४०	ख	३	तंड	तंड,	४५	क	२	दिन	दिनः
४०	ख	५	लासेला	थोसला	४५	क	३	जेष्ठ	जेष्ठ
४१	क	१	नयेम्	नयं,	४५	क	५	श्रीत्रिभुवनमलदेवस	श्रीत्रिभुवनमलदेव
४१	क	५	थाकुलटो	थाकनटो	४५	क	५	धनेष्ठ	धनेष्ठ
४१	ख	१	स्याडा	स्याडा,	४५	ख	१	ंतिवार	ंतिवार,
४१	ख	२	फनपीञ्चाल्व	फनपीदेशञ्चाल्व	४५	ख	२	आदिन	आदिन,
४२	क	३	सास्यं	सास्यं,	४५	ख	२	राजासन	राजासन,
४२	क	४	इवंतया	इवंतया,	४५	ख	४	निमत्तिन	निमत्तिन,
४२	क	५	यंड	यंड,	४५	ख	४	सन	सन,
४२	ख	१	देवंस	देवस	४५	ख	४	हस्यं	हस्यं,
४२	ख	१	संज्वा	संक्षा	४५	ख	५	स्म	स्म
४२	ख	१	चतुर्दशी	चतुर्दशी	४६	ख	१	राजग्राम	राजग्राम,
४२	ख	३	चन्द्रश	चन्द्रश	४६	ख	१	कायन महापन्न	कायनो, महापन्नो
४२	ख	५	माडा	याडा,	४६	ख	१	यंडा	यंडा,
४२	ख	५	अति	अस्ति	४६	ख	२	द ।	द ॥ ॥
४३	क	१	डचडा	डचडा,	४६	ख	२	चेत्र	चेत्र
४३	क	३	शुक्रवार	शुक्रवार,	४६	ख	४	निमत्तिन	निमत्तिन,
४३	क	५	जुरोम्	जुरोम् ^{५५} ॥ ॥	४६	ख	५	गोपालदेवस	गोपालदेवस,
४३	ख	१	फुडा	फुडा,	४७	क	१	प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा
४३	ख	२	मुलमी	मुलमी	४७	क	२	जेष्ठ	जेष्ठ
४३	ख	२	विजयराजे	विजयराज	४७	क	२	जेष्ठ	जेष्ठ
४३	ख	३	शुक्रवार	शुक्रवार,	४७	क	४	ंस्वरन	ंस्वरन
४३	ख	३	थापन	थापन,	४७	क	५	याडास	याडासं
४३	ख	५	क्वाठस	क्वाठ	४७	ख	१	सं	सं
४३	ख	५	जेष्ठ	जेष्ठ	४७	ख	२	सं	सं
४४	क	१	सनः ॥	सनः ॥ ॥	४७	ख	३	याडा	याडा,

पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हनुपने	पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हनुपने		
४७	ख	४	वंडा	वंडा,	५१	क	२	दिन	दिनः
४७	ख	६	राजकुलस	राजकुल, स	५१	ख	२	जोग्राम मुलमीस	जोग्राम मुलमीस
४७	ख	१	मडिकटो	मडिकटो,	५१	ख	३	°जासन	°जासन,
४७	ख	५	स्याडा	स्याडा,	५१	ख	३	पोल्यकम्	पोल्यकं
४८	क	१	लुंकास्यं ॥	लुंकास्यं ॥ ॥	५२	क	१	जेठ	जेठ
४८	क	२	शिवव,	शिवव	५२	क	२	ग्वलन्त	ग्वलन्त,
४८	क	३	जशीहदेवसन	जशीहदेवसन,	५२	ख	३	थव	थड
४८	ख	१	°म्वाड	°म्वाड,	५३	क	५	दंम	दम्भ
४८	ख	३	वो	वो,	५३	ख	१	छाहहप	छाहहप,
४८	ख	३	लिव	लिव,	५३	ख	२	हस्यं	हस्यं,
४८	ख	३	येथो°	येथो°	५३	ख	५	क्वल वास	क्वलवो ^{५०} स
४८	ख	३	तिपुरया	तिपुरया ।	५३	ख	५	तिपुरन	तिपुरण
४८	ख	५	ह्लासन	ह्लासन,	५४	क	१	नक्कवाठन	नक्कवाठन,
४९	क	२	चनिगल सुगल	चनिगल, सुगल-	५४	क	२	वया ॥	वया ।
			द्वाखास	द्वाखास,	५४	क	५	जेठ	जेठ
४९	क	३	निमतिन	निमतिन,	५४	ख	१	जेठ	जेठ
४९	क	४	ब्राह्मणसन	ब्राह्मणसन,	५४	ख	३	°स्थिति°	°स्थिति°
४९	क	५	जेठ	जेठ	५४	ख	५	श्रीजयार्जुन°	श्रीजयार्जुन°
४९	ख	१	°शिह	°शिह	५४	ख	५	स स ४९०	स ४९०
४९	ख	१	पिलुया	पिलुया,	५५	क	१	°थ्यड ॥	°थ्यडः ॥ ॥
४९	ख	३	राजेन्द्रपाल भास	राजेन्द्रपाल भास,	५५	क	२	आमावस्या	आमावास्या
४९	ख	५	बिज्याडा	बिज्याड	५५	क	४	°जयार्जुन°	°जयार्जुन°
५०	क	२	सो नवार	सोमवार,	५५	क	५	मुहूर्त	मुहूर्त
५०	क	३	अः	अंः	५५	क	५	मुहूर्तनं	मुहूर्तन
५०	क	३	जातबंध	जातबंधः ^{५०}	५५	ख	१	°सन	°सन,
५०	क	५	तक्कवल वास	तक्कवलवो ^{५०} स	५५	ख	१	आगस	आगस,
५०	ख	१	सावंतस्यं	सावंतस्यं,	५५	ख	४	बिज्याडा	बिज्याड,
५०	ख	२	कायान	काया, न	५६	क	१	षष्ठी	षष्ठी
५०	ख	२	°वार	°वार,	५६	क	१	जेठ	जेठ
५०	ख	३	शोस	शोस,	५६	क	२	°देवस	°देवस,
५०	ख	५	अडकाया	अडकाया,	५६	क	३	सपूर्णन	सपूर्णन,
५०	ख	५	सखुजुस काय	सखुजुस काय,	५६	क	५	दिन	दिनः
५१	क	१	अस्त	अस्तः	५६	ख	२	°स्तसन	°स्तसन,
५१	क	१	जग	जग	५६	ख	२	खास्यं	खास्यं,

पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने	पत्र	पङ्क्ति	छापिएको	हुनुपर्ने
५६ ख	३	अर्घ याडा	अर्घ याडा,	५९ ख	१	संक्रम गाक्व,	संक्रम, गाक्व
५६ ख	३	स्येठ	स्येठ	५९ ख	२	गाक्व	गाक्व:
५६ ख	३	प्रचार याडा	प्रचार याडा,	५९ ख	३	ठाकुरस	ठाकुरस,
५७ क	१	जुसके	जुसके,	५९ ख	३	प्रमुखन	प्रमुखन,
५७ क	१	लिस	लिस,	५९ ख	३	सम्मतन	सम्मतन,
५७ क	२	हया	हया,	५९ ख	३	श्रीश्रीजयार्जुनदेव	श्रीश्रीजयार्जुनदेव,
५७ क	२	उंड याडा	उंड याडा,	५९ ख	४	दिन	दिन ।
५७ क	२	जुस	जस	६० क	२	ग्वल्वंस	ग्वल्वस,
५७ क	४	जेठ	जेठ	६० क	३	जेठ	जेठ
५७ क	४	चाह्लु लिव	चाह्लु लिव	६० क	४	जेठ	जेठ
५७ क	५	काय	काय,	६० ख	१	क्वाछेस	क्वाछेस:
५७ क	५	श्रावण	श्रावन	६० ख	४	प्रशाद	प्रशादा
५७ ख	१	कीर्ति	कीर्ति	६१ क	२	याडा	याडा ।
५७ ख	३	उत्रफलगुण	उत्रफलगुण	६१ क	२	शुक्रवार	शुक्रवार,
५८ ख	२	उपाध्यास्य	उपाध्यास्यं	६१ क	४	जेठ	जेठ
५८ ख	२	सो	सो	६१ ख	५	मुल्मीस	मुल्मीस्यं
५८ ख	२	छु शि	छु शि,	६१ ख	५	माक्व,	माक्व ॥
५८ ख	३	जेका	जेका	६२ क	१	संपूर्ण	संपूर्णा
५८ ख	४	घरिपाट	घरिपाट	६२ क	१	जेठ	जेठ
५८ ख	४	श्वतेये	श्वतेया	६२ क	३	५०३	स ५०३
५८ ख	५	सम्बूति	सम्बूति,	६२ ख	१	कदंब	कदंब,
५८ ख	५	भोगपेका	भोगपेका	६२ ख	२	चङ्गुम	चङ्गुम्
५९ क	१	कीर्ति	कीर्ति	६२ ख	४	लोको	लोको
५९ क	२	बिया	बिया,	६२ ख	४	जेठ	जेठ
५९ क	३	जेठ	जेठ	६३ क	५	सम्बच्छल	सम्बच्छल
५९ क	३	याचका	याचका,	६३ ख	१	बिज्याड	बिज्याडा
५९ क	४	शन	शन,	६३ ख	४	उपाध्यासं	उपाध्यास्यं,
५९ क	५	प्रतिष्ठा	प्रतिष्ठा			अतिरिक्त	
५९ क	५	कार्तिक	कार्तिक:	क	४	गुमाल्लन वड	गुमाल्लन, वड
५९ क	५	अष्टमी	अष्टमी,	ख	२	आदीतवार	आदीतवार ॥
५९ क	५	उत्राषाढ	उत्राषाढ,				

द गोपालराजवंशावलीमा त्यस वंशावलीको उलथा नेपाली र अङ्ग्रेजी दुइ भाषामा दिइएको छ । धनवज्र गुप्ते नेपालीमा गर्नुभएको उलथालाई अङ्ग्रेजीमा भाषान्तर मात्र नगरी त्यसभन्दा बढी काम कमलप्रकाश मल्लले गरेको कुरा प्रस्तावनाबाट बुझिन्छ ।^{५८} त्यस वंशावलीको धनवज्र धञ्जाचार्यले गरेको प्रतिलिपि र उलथाको प्रामाण्यको आनुमानिक परीक्षा^{५९} कमलप्रकाश मल्लले गरेको कुरा त्यहाँ लेखिएको छ । यसले गर्दा ती दुइ उलथा केही ठाउँमा परस्परमा बाझेका छन् ।^{६०} अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूको बीचमा त्यस वंशावलीको अर्थको विषयमा रहन गएका मतभेदको समाधान त्यस पुस्तकलाई छापाखानामा पठाउनुभन्दा अगाडि नै गरिहाल्नुपर्ने भनी ग्रन्थकारहरूले ठानेनन् र आआपना पाण्डित्य देखाउन द गोपालराजवंशावलीलाई अखाडा पो बनाए । पढ्ने मान्छेलाई शङ्काको फाइदा दिन तिनलाई हामीले यसै छोडेका हौं^{६१} भनी मतभेद नहटाउनाको कारण तिनैहरूले दिएका छन् । एउटै पुस्तकमा एउटै शब्दको अर्थ दुइ थरी दिँदा सामान्य पाठक अलमलिनन्छ भन्ने कुरामा न शङ्का छैन, यताबाट विशिष्ट पाठकलाई के कति फाइदा हुन्छ, त्यो पनि स्पष्ट छैन ।

लिच्छवि राजाहरूको पुस्तावारी दिने प्रसङ्गमा त्यस वंशावलीमा सूर्यवंशको उत्पत्तिदेखि वंशावली उठाइएको छ ।^{६२} संस्कृतभाषाको अत्यन्त कम ज्ञानको आधारमा त्यस वंशावलीका कर्ताले संस्कृतमा कलम चलाएकाले तिनको भाषामा मात्र अशुद्धि पर्ने नगई राजाहरूका नामै पनि प्रशस्त ठाउँमा अशुद्ध पारी लेखिन पुगेका छन् । त्यसरी अशुद्ध पारी लेखिएका नाउँ द गोपालराजवंशावलीमा सच्याउन खोजिएका छन् ।^{६३} योगी नरहरिनाथबाट यतापट्टि केही काम वि. सं. २०१६ मै भइसकेकोले^{६४} वि. सं. २०४२ मा प्रकाशमा आएको द गोपालराजवंशावलीमा यस विषयमा बढी काम हुनुपर्ने हो तापनि गुरु धनवज्र वज्जाचार्य र कमलप्रकाश मल्लको संयुक्त प्रयासबाट पनि यस विषयमा खास काम हुन नसकेको कुरा त्यस वंशावलीको योगी नरहरिनाथले गर्नुभएको उलथासँग द गोपालराजवंशावलीमा दिइएका उलथा बाँजेर हेर्दा छर्लङ्ग हुन्छ । त्यो पुस्तावारी तयार गर्दा त्यस वंशावलीका कर्ताले के आधार लिएका थिए भन्ने कुराको खोजी नगरीकन त्यहाँ दिइएका नाउँको शुद्धाशुद्धिको विवेचना गर्न बस्दा योगी नरहरिनाथले फुस्काउन नसकेको गाँठो फुस्कनको सट्टा कन् मस्किन गएको कुराको उदाहरण द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूको काममा देखिन गएको छ भन्ने कुरा दुःखसाथ भन्नुपरेको छ ।

५८. द गोपालराजवंशावलीको प्रिफेसको २ पृष्ठ ।

५९. उही पुस्तकको उही पृष्ठबाट उलथा गरेको ।

६०. उही पुस्तकको उही पृष्ठबाट उलथा गरेको ।

६१. उही पुस्तकको उही पृष्ठबाट उलथा गरेको ।

६२. १८ ख पत्रको २ पङ्क्ति, १९ ख पत्रको ३ पङ्क्ति ।

६३. ७४-७५ पृष्ठमा नेपाली उलथा, १२२ पृष्ठमा अङ्ग्रेजी उलथा ।

६४. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको २६ पृष्ठ ।

अयोध्याका सूर्यवंशी राजाहरूको पुस्तावारी दिइसकेपछि^{२४} अथः पुन इच्छाकुवंश विसाल^० ॥^{२५} भनी त्यहाँ राजा विशाल र उनका वंशधरका नाउँ यसरी दिइएका छन्—

विसालपुत्र हेमचन्द्र ॥ हेमचन्द्रपुत्रः सुचन्द्रः ॥ सुचन्द्रपुत्र धूमाश्व ॥ धूमाश्वपुत्रः शृजयः शृजयपुत्रः सुवर्णखती ॥ सुवर्णखतीपुत्रः कृशाश्व ॥ कृशाश्वपुत्रः सोमदत्त ॥ सोमदत्तपुत्रः जन्मेजय ॥ जन्मेजयपुत्रः परमित ॥ परमितपुत्रः मतिमान् ॥ मतिमान्पुत्रः विक्रक्षि,^{२७}

मूलमा विसाल, सुवर्णखती, कृशाश्व, जन्मेजय र विक्रक्षि लेखिएकोमा यस खण्डको उल्ट्या दिँदा योगी नरहरिनाथले सामान्य सुधार मात्र गर्नुभएको थियो र विसाल आदिको ठाउँमा क्रमशः विशाल, सुवर्णखति, कृशाश्व, जनमेजय र विक्रक्षि भनी सच्याउनुभएको थियो ।^{२८}

जन्मेजयपुत्रः परमित भन्ने पदको उल्ट्या गर्दा योगी नरहरिनाथले संस्कृतव्याकरणको नियमअनुसार जन्मेजयलाई जनमेजय मात्र बनाई मूलको परमितलाई कायम राखिदिनुभएको थियो । तर अहिले द गोपालराजवंशावलीमा जन्मेजयलाई कायम राखी परमितको ठाउँमा परीक्षित भनी संशोधन गरिएकोले^{२९} यस विषयमा केही बोलिहाल्नुपरेको छ ।

त्यस वंशावलीमा नाउँ परेका सूर्यवंशी राजाहरूको पुस्तावारीका आकरग्रन्थको खोजी गर्ने निकै परिश्रम पर्ने भएकोले यससम्बन्धी सबै समस्याको समाधान गर्ने स्थितिमा म अहिले छैन । तर पनि त्यस वंशावलीमा राजा विशालको वंशधाहरूका जुन नाउँ र क्रम दिइएका छन्, त्यो, वायुपुराण वा ब्रह्माण्डपुराणमा दिइएको पुस्तावारीसँग धेरैजसो मिल्छ भनेर चाहिँ म भनिहाल्छु—

विशालस्य सुतो राजा हेमचन्द्रो महाबलः ।
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरम् ॥^{३०}
सुचन्द्रतनयो राजा धूमाश्व इति विश्रुतः ।
धूमाश्वतनयो विद्वान्शृजयः समपद्यत ॥
शृजयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ।
कृशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥

२५. १९ क पत्रका ४-५ पङ्क्ति ।

२६. १९ क पत्रको ५ पङ्क्ति ।

२७. १९ क पत्रको ५ पङ्क्ति-१९ ख पत्रको २ पङ्क्ति ।

२८. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको २६ पृष्ठ ।

२९. ७५ पृष्ठमा नेपाली उल्ट्या, १२२ पृष्ठमा अङ्ग्रेजी उल्ट्या । नेपाली उल्ट्यामा परीक्षित, अङ्ग्रेजी उल्ट्यामा परिक्षित ।

३०. ब्रह्माण्डपुराणमा - °दनन्तरः ।

कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ।

सोमदत्तस्य राजर्षेः सुतोऽभूज्जनमेजयः ॥

जनमेजयात्मजश्चैव प्रमतिर्नाम विश्रुतः ।

तृणबिन्दुप्रसादेन^{७१} सर्वे वंशालका नृपाः ॥

दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ।... ७२

[विशालका छोरा, ज्यादै बलिया राजा हेमचन्द्र । हेमचन्द्रपछि सुचन्द्र भनी प्रख्यात (राजा) । सुचन्द्रका छोरा धूम्राश्व भनी प्रख्यात (राजा) । धूम्राश्वका छोरा विद्वान् सृञ्जय भए । सृञ्जयका छोरा प्रतापी श्रीमान् सहदेव । सहदेवका छोरा ठूला धर्मात्मा कृशाश्व । कृशाश्वका छोरा ठूला तेजस्वी प्रतापी सोमदत्त । राजर्षि सोमदत्तका छोरा जनमेजय भए । जनमेजयका छोरा पनि प्रमति नाउँले प्रख्यात (भए) । तृणबिन्दुको निगाहले (ब्रह्माण्डमा- प्रभावले) विशालको वंशमा जन्मेका सबै राजा दीर्घायु, महात्मा पराक्रमी र धर्मात्मा (भए) ।

वायुपुराण वा ब्रह्माण्डपुराणबाट भरखरै माथि उद्धरण गरिएको पुस्तावारी, हाफ्रो वंशावलीमा दिइएको, विशाल राजाको १२ पुस्तै वंशक्रममध्ये दश पुस्तासम्म बीचमा सृञ्जयका छोरा वा कृशाश्वका बाबुको नाउँ छोडेर लहर मिलेको छ भन्ने कुरा यतासम्मका कुराबाट छर्लङ्ग भएको छ । अरु सानोतिनो फरक पनि गर्ने हो भने पुराणहरूका धूम्राश्व, जनमेजय र प्रमति हाफ्रो वंशावलीमा क्रमशः धूम्राश्व, जन्मेजय र परमित हुन पुगेका कुरा भन्नु नै पर्छ । अरु भेदचाहिँ शकार र सकारको खेलबाट आएको हो, अरु केही होइन ।

यताबाट त्यस वंशावलीका जन्मेजयलाई योगी नरहरिनाथले जनमेजय भनी सच्याएको ठीक देखिए तापनि परमितलाई कायमै राखेको चाहिँ पुराणहरूको अनुकूल नभएको कुरा स्पष्ट देखिएको छ । द गोपालराजवंशावलीमा चाहिँ वंशावलीका जन्मेजयलाई कायमै राखी परमितलाई परीक्षित भनी सच्याइएको ठीक नभएको कुरा पनि छर्लङ्ग नै भएको छ ।

वायुपुराण वा ब्रह्माण्डपुराणबाट माथि दिइएको उद्धरणमा जनमेजय भन्ने नाउँ दोस्रो पटक जुन पाउमा आएको छ, त्यस पाउमा जनमेजयात्मजश्चैव भनी लेखिएकोले अनुष्टुभ् छन्दमा लेखिएको पद्यको त्यस पाउमा एक अक्षर बढी भएको कुरा स्पष्ट छ । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कर्हिचित् [माषलाई बरु मष गरोस्, छन्दोभङ्ग गर्ने नगरोस्] भन्ने सिद्धान्तअनुसार छन्दोऽनुरोधले जनमेजयलाई जन्मेजय पढिने गरेको र त्यस्तै पाठको छाप हाफ्रो वंशावलीकारलाई परेको त होइन भन्ने कुरा हाफ्रो मनमा खेल्छ ।

जनमेजय भन्ने यो नाउँ, सोमदत्तका छोराको मात्र नभई यही नाउँ भएका अरु अरु राजा पनि थिए भन्ने कुरा

७१. ब्रह्माण्डपुराणमा- प्रभावेण ।

७२. वायुपुराण २ खण्ड २४ अध्याय १७-२२ श्लोक ।

ब्रह्माण्डपुराण उपोद्घातपाद ६१ अध्याय १३-१८ श्लोक ।

पुराणेतिहासबाट थाहा भएकोले यो नाउँ अचलतीको भनी मात्र मिल्दैन । जनमेजय नाउँ भएका राजाहरूमध्ये अत्यन्त प्रसिद्ध चाहिँ अर्जुनका पनाति, अभिमन्युका नाति, परीक्षितका छोरा हुन् भन्ने त सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो ।

जनमेजय यो शब्द पुराणेतिहासमा मात्र चलती नभई व्याकरणमा पनि त्यस्ता शब्द सिद्ध गर्न पाणिनिले भिन्ने सूत्र बनाउनुपरेको कुराको सम्झना यहाँनिर हुन्छ । कर्म उपपद भएमा, काँप्नु अर्थ भएको ष्यन्त एज् [एज्] धातु-देखि खश् प्रत्यय हुन्छ भन्ने कुरा एजेः स्वश् ३।२।२८ भन्ने सूत्रमा लेखिएको छ । जनम् एजयति अर्थात् मानिस-लाई कपाउँछ भन्ने अर्थमा अम् अन्तमा भएको जन शब्द उपपद हुँदा ष्यन्त एज् धातुदेखि अर्थात् एज् + इ = एजि धातुदेखि खश् प्रत्यय हुन्छ र अनुबन्धलोप भई अ मात्र बाँकी रहन जान्छ । उपपदमतिङ् २।१।१९ भन्ने सूत्रले तिङन्तभिन्न उपपदको समर्थ अर्को शब्दसँग तत्पुरुषसमास नित्य हुने हुनाले जन + अम्को एजि + असँग समास हुन्छ । कृत्तद्धितसमासाश्च १।२।४६ यस सूत्रले जन + अम् + एजि + अको प्रातिपदिकसंज्ञा हुन्छ र त्यसपछि सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २।४।७१ यस सूत्रले प्रातिपदिकको अवयव भएको सुप् अर्थात् अम्को लुक् भई जन + एजि + अ बाँकी रहन जान्छ । खश् प्रत्यय शित् भएकोले यसको सार्वधातुक भन्ने संज्ञा भई खश् [अ] प्रत्यय पर रहेको एजि धातुदेखि कर्ता अर्थमा शप् प्रत्यय हुन्छ र शप्को पनि अनुबन्धलोप भई अ मात्र बाँकी रहन जान्छ र जन + एजि + अ + अ हुन जान्छ । उत्तरपद अर्थात् खश् प्रत्यय खित् भएकोले अनव्यय अजन्त अङ्गको अर्थात् जनको अरुद्धिषद-जन्तस्य मुम् ६।३।६७ यस सूत्रले मुम् आगम हुन्छ र अनुबन्धलोप भई बाँकी रहन गएको म्, जनको अको पल्लिर बस्न जान्छ र जन + म् + एजि + अ + अ हुन जान्छ । शप् प्रत्यय पनि शित् भएकोले यसको सार्वधातुक भन्ने संज्ञा भई शप् [अ] प्रत्यय पर हुँदा इगन्त अङ्ग अर्थात् जनमेजिको इकारको गुण भई एकार हुन्छ र अनि एकारको ठाउँमा अय् आदेश हुन्छ । अपदान्त अकार अर्थात् शप्को अदेखि गुण अर्थात् खश्को अ पर हुँदा पूर्व र परको ठाउँमा पररूप एकादेश हुन्छ र जनमेजय यो रूप बन्न जान्छ ।

पुराणेतिहास र व्याकरणको खयाल राखेर नै योगी नरहरिनाथले मूल ग्रन्थको जन्मेजयलाई जनमेजय भनी सच्याए तापनि द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले त्यो खयाल राख्न नसकेकाले जन्मेजय नै कायम राखिदिएका छन् । यताबाट द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले त्यस वंशावलीमा अशुद्ध रूपले लेखिएको जन्मेजयको विग्रह गर्न बस्दा त्यस समस्त पदको पहिलो शब्द जन नभई जन्म सम्झन पुगेको स्पष्ट देखिएको छ ।

वायुपुराण वा ब्रह्माण्डपुराणबाट जनमेजयका छोरा प्रमति भनी लेखिएको कुरा माथि परिसकेको छ । हाँ छो वंशावलीमा भने तिनको नाउँ परमित भनी दिइएको, योगी नरहरिनाथले त्यसलाई कायमै राखेको र द गोपाल-राजवंशावलीका कर्ताहरूले चाहिँ परीक्षित भनी संशोधन गरेको कुरा पनि माथि लेखिसकेको छ । पुराणेतिहास-

७३. वि. सं. १९६१ मा लण्डनबाट अर्नेस्ट बेन लिमिटेडद्वारा प्रकाशित एस. स्योरेन्सनको यान् इन्डेक्स टु द नेम्ज् इन् द महाभारत [महाभारतको नामानुक्रमणिका] ।

वि. सं. २०१६ मा गोरखपुरबाट गीता प्रेसद्वारा प्रकाशित महाभारतकी नामानुक्रमणिका ।

वि. सं. २०२८ मा वाराणसीबाट जानमण्डल लिमिटेडद्वारा प्रकाशित, राणाप्रसाद शर्माको पौराणिक कोश ।

बेट्टम मणिले मलयालममा लेखेको, वि. सं. २०३२ मा दिल्ली, पटना, वाराणसीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित त्यसको अङ्ग्रेजी उल्या पुराण इक् इन्साइक्लोपीडिअ [पौराणिक कोश] ।

अनुसार परीक्षित्का छोरा जनमेजय भएका^{७४} र हास्रो वंशावलीमा भने जन्मेजयका छोरा परमित भनी लेखिएको देखेर द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले डेढअक्कल निकाल्दा बिग्रन गएको कुरा अब लेखनुपरेको छ ।

तात्कालिक अभिलेखहरूबाट वृषदेवका छोरा शङ्करदेव, शङ्करदेवका छोरा धर्मदेव, धर्मदेवका छोरा मानदेव, मानदेवका छोरा महीदेव^{७५} भनी बुझिएकोमा हास्रो वंशावलीमा वृषदेवलाई विश्वदेव बनाई उनका छोरा मानदेव, उनीपछि शङ्करदेव, अनि धर्मदेव, अनि महीदेव राजा भएको लेखी^{७६} शङ्करदेवपछि धर्मदेव राजा भएको-बाहेक जहू सबै क्रम गोलमाल परेको देखेका द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले त्यो वंशावली लेखेनलाई छत्रम पर्दा तिनले यसरी बाबुलाई छोरा, छोरोलाई बाबु पारे तापनि परमित भनेर परीक्षितलाई नै भन्न खोजेको हो

७४. उदाहरणार्थ-

अर्जुनः खलु द्वारवतीं गत्वा भगिनीं वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रमाषिणीं भार्यामुदावहत् । स्वविषयं चाभ्याजगाम कुशली । तस्यां पुत्रमभिमन्युमतीव गुणसम्पन्नं दयितं वासुदेवस्याजनयत् ॥७८॥

स विराटस्य दुहितरमुपयेमे उत्तरां नाम । तस्यामस्य परासुगर्भोऽभवत् । तमुत्सङ्गेन प्रतिजग्राह पृथा नियोगात् पुरुषोत्तमस्य वासुदेवस्य, षण्मासिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥८३॥

स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन संजीवितः । जीवयित्वा चैनमुवाच- परिक्षीणे कुले जातो भवत्वयं परिक्षिप्तमेति ॥८४॥

परिक्षित् खलु माद्रवतीं नामोपयेमे त्वन्मातरम्, तस्यां भवान् जनमेजयः ॥८५॥

(महाभारत आदिपर्व ९५ अध्याय)

[द्वारकामा जानुभएर अर्जुनले वासुदेवकी बहिनी, असल कुरा गर्ने सुभद्रासँग विवाह गर्नुभयो र सञ्चसँग आफ्नो देश आउनुभयो । (उहाँले) ज्यादै गुणी, वासुदेवका प्यारा, छोरा अभिमन्यु उहाँमा [सुभद्रामा] जन्माउनुभयो । ॥७८॥

उहाँले विराटकी उत्तरा नाउँ भएकी छोरोसँग विवाह गर्नुभयो । उहाँमा [उत्तरामा] यहाँको [अभिमन्युको] मरेको गर्भ रह्यो । ६ महिनाको यस गर्भलाई म व्युताउँछु भनेर पुरुषोत्तम वासुदेवको आज्ञाले त्यसलाई कुन्तीले काखमा लिनुभयो ॥८३॥

बल, वीर्य र पराक्रम नभएको, समय नपुगी जन्म लिएको, हतियारको अग्निले डटेको त्यो, भगवान् वासुदेवद्वारा आफ्नो तेजले जिलाइयो । परिक्षीण [खिएको] कुलमा जन्मेको यो, परिक्षित् नाउँ भएको होओस् भनी यसलाई जिन्याएर (वासुदेवले) भन्नुभयो ॥८४॥

परिक्षित्ले यहाँकी आमा माद्रवती नाउँ भएकीसँग विवाह गर्नुभयो, उहाँमा यहाँ जनमेजय (जन्मनुभयो) ।

७५. मानदेवको चाँगुको शिलास्तम्भाभिलेखका २-४ र ७ श्लोक ।

(वि. सं. २०३० मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेखका १०-११, १४-१५ पृष्ठ)

पशुर्गतको द्वितीय जयदेवको शिलालेखका ८-९ श्लोक ।

(लिच्छविकालका अभिलेखका ५४९, ५५३ पृष्ठ)

७६. २० ख पत्रको २ पङ्क्ति- २१ क पत्रको ३ पङ्क्ति ।

भन्ने ठानेर नै परमित नई परीक्षित मानी संशोधन गरेको देखिन गएको छ । तर त्यस वंशावलीमा सूर्यवंशी राजाहरूको पुस्तावारी दिने प्रसङ्गमा नाउ लिइएका जनमेजय, अर्जुनका पनाति नभई अर्कै जनमेजय भएको कुरा पत्ती नभईकनै द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरू संशोधन गर्न पुगेकाले यो अन्तर्भुन गएको हो । वायु वा बृहस्पतिपुराणमा जनमेजयका छोरा भनी लेखिएका प्रमति नै हाम्रो वंशावलीमा जनमेजयका छोरा परमित हुन पुगेको कुरामा शङ्का गर्ने ठाउँ छैन भन्ने स्पष्ट छ ।

अरु, वायुपुराणको आनन्दाश्रमसंस्करणमा प्रमातिको पाठान्तरमा प्रमिति^{७७} लेखिएकोले हाम्रो वंशावलीमा श्राको अन्तर्भुन रूप, त्यही पाठान्तरको कृन् नजीक भएको कुरा स्पष्ट भएको छ ।

त्यस वंशावलीको नेपाली वा अङ्ग्रेजीमा उलथा दिँदा द गोपालराजवंशावलीमा पत्रसङ्ख्या दिइने गरेकोले मूलसँग उलथालाई बाँजेर हेर्न सजिलो भएको छ । एउटै शब्दका केही अक्षर अघिल्लो पत्रमा र केही अक्षर त्यहाँ नभएताई त्यसपछिको पत्रमा पर्न जाँदा उलथामा त्यसको पनि खयाल राख्ने कोशिश द गोपालराजवंशावलीमा गरिएको देख्दा खुशी लाग्छ ।^{७८} तर कहीं कहीं मात्र त्यस्तो खयाल राखिएकोले र सर्वत्र त्यसको वास्ता नगरिएकोले यो, नियम नभई अपवाद मात्र रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।^{७९}

त्यस वंशावलीको उठान अणुण्डुम् छन्दमा लेखिएको एउटा श्लोकबाट गरिएको छ । नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उलथामा न त्यस श्लोकको अर्थ परेको छ, न अर्थ गर्न नसकेको कुरा जनाउन त्यही पुस्तकमै अरु अरु ठाउँमा दिए जस्तो यस्तो ... चिह्न नै त्यहाँ परेको छ ।^{८०}

७७. वि. सं. १९६२ मा पुनाबाट आनन्दाश्रम प्रेसद्वारा प्रकाशित, महामुनिश्रीमद्व्यासप्रणीतं वायुपुराणम् [ठूला मुनि श्रीमान् व्यासले बनाएको वायुपुराण]को ८६ अध्यायको २१ श्लोक, ३१२ पृष्ठको २ सङ्ख्याको टिप्पणी ।

७८. उदाहरणार्थ— १७ पत्रको अन्त्य श्री^०बाट र १८ पत्रको उठान पेल^०बाट हुन्छ । नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उलथामा त्यसको खयाल राखी १७ पत्र श्री^०मा टुङ्ग्याइएको (७३, १२१ पृष्ठ) र १८ पत्र पेल^०बाट उठाइएको (७४, १२२ पृष्ठ) छ । त्यस्तै गरेर १८ पत्र शगर^०मा टुङ्गिएको र १९ पत्र पुत्रबाट शुरु भएकोले दुवै थरी उलथामा अघिल्लो पत्र सगरका (७४ पृष्ठ) वा सगर^०ज (१२२ पृष्ठ) मा टुङ्ग्याइएको र पछिल्लो पत्र छोरा (७५ पृष्ठ) वा सन् (१२२ पृष्ठ) बाट उठाइएको छ ।

७९. उदाहरणार्थ— १९ पत्र मुमि^०मा गएर टुङ्गिन्छ र २० पत्रको शुरुका दुइ अक्षर पढ्न सकिँदैनन् र त्यसपछि संस्थ आउँछ र फेरि त्यसपछिका दुइ अक्षर पढ्न सकिँदैनन् र अनि व्यवहार प्रवृत्तते आउँछ । नेपाली उलथामा भूमिमा १९ पत्र नटुङ्गिन्छ ... व्यवहार चलाए (७५ पृष्ठ) मा टुङ्ग्याइएको छ र अङ्ग्रेजी उलथामा ही इनफोर्म्ड, अल् द लज् अफ् द स्टेट, रूल्ड विथ जस्टिस् ओभर् हिज् सब्जिक्टस्, यान्ड् स्टार्ट् इड् द मिसटिस् अफ् पर्मनल् (वानर्शिप् ओभर्) ल्यान्ड् (?) (१२३ पृष्ठ) भनी लेखिएकोले २० पत्रको व्यवहार प्रवृत्ततेको उलथा पनि १९ पत्रमै परेको स्पष्ट छ । २२ पत्र राजामा गएर टुङ्गिन्छ र २३ पत्र श्री-नरे द्रदेवबाट शुरु हुन्छ । २३ पत्रको शुरु नेपाली उलथामा राजा श्रीनरेन्द्रदेव (७९ पृष्ठ) बाट र अङ्ग्रेजी उलथामा किङ् श्री नरेन्द्रदेव (१२६ पृष्ठ) बाट गरिएकोले २२ पत्रको राजाको उलथा २३ पत्रमा परेको स्पष्ट छ । यस्ता व्यतिक्रम प्रशस्त ठाउँमा देखिएका छन् । थप केही उदाहरणको लागि २३-२४, २४-२५, २५-२६, २६-२७, २७-२८, २८-२९, ३०-३१ पत्रका नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उलथा हेर्नु ।

८०. द गोपालराजवंशावलीका ७३, १२१ पृष्ठ ।

त्यस वंशावलीको द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको नेपाली उल्थाभन्दा त्यहीँ दिइएको अङ्ग्रेजी उल्था कहीं कहीं बढी राम्रो भएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ । १७ क पत्रको २ पङ्क्तिमा परेको युधिष्ठिरयाद-राज्यको नेपाली अङ्ग्रेजी उल्थालाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । धनवज्र गुरुले यी पदको अर्थ युधिष्ठिरको आधिपत्यमा^{८१} भनी गर्नुभएकोमा कमलप्रकाश मल्लले इन् द विड्डम् अफ युधिष्ठिर^{८२} [युधिष्ठिरको आधिपत्यमा] भनी गरेका छन् । युधिष्ठिर भारतवर्षका पहिला राजा नभएका हुनाले धनवज्र गुरुले गर्नुभएको अर्थमा शङ्का उठाउन सकिने कुरा भनिरहनुपर्दैन । धनवज्र गुरुले अघिल्लो पदको तेलो वर्ण छि पदनुभए तापनि त्यो, छि नभई छि हो भन्ने कुरा द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको मूल पुस्तकको फोटोबाट बुझिन्छ । ती अल्पश्रुत वंशावलीलेखकले युधिष्ठिरको तेलो वर्णलाई अल्पप्राण पारिदिएको यत्ताबाट स्पष्ट देखिएको छ । यस कारण, तिन लेखकले पछिल्लो पद आधिपत्य लेखे पनि पहिलो राज्यमाको अर्थमा त्यो शब्द आएको होइन र यहाँ पनि युधिष्ठिर लेखे जस्तै महाप्राण वर्णलाई अल्पप्राण लेख्न तिनी पुरोका मात्र हुन्, हुनुपर्ने त आधिपत्य नै हो भनेर ठोकेर भन्न सकिन्छ । यस कारण युधिष्ठिर^{८३} आधिपत्यको धनवज्र गुरुले गर्नुभएको अर्थ ठीक र कमलप्रकाश मल्लले गरेको अर्थ ठीक छ भन्ने कुरा स्पष्ट देखिएको छ ।

यस किसिमको अर्को उदाहरण त्यस वंशावलीको ४० क पत्रको ३ पङ्क्तिमा परेको थव लानको अर्थमा पाइन्छ । मूल पाठ विंदा धनवज्र गुरुले थवलान जोडेर छपाउनुभएको छ^{८४} र यसको अर्थ यसपछि^{८५} भनेर गर्नुभएको छ । थवको अर्थ आफ्नो र लानको अर्थ हातले भन्ने भएकोले कमलप्रकाश मल्लले गरेको विद् हिज्ज वान् ह्यान्डज्^{८६} [आफ्नो हातले] ठीक छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।^{८६}

मूलमा भएको कुनै विशेष शब्दको अर्थ उल्थामा छोडिदिएर वा त्यस विशेष शब्दको व्याख्या नगरी उल्थामा जस्ताकोतस्तै राखिदिएर द गोपालराजवंशावलीमा त्यस वंशावलीको अर्थ ठाउँठाउँमा दिने गरिएको छ । त्यसको एउटा दृष्टान्त यहाँ दिनुपरेको छ ।

राजकुमारको जन्म (२६ क पत्रको २ पङ्क्ति), राजकुमारको व्रतबन्ध (२६ क पत्रका २-४ पङ्क्ति, ५७ क

८१. द गोपालराजवंशावलीको ७३ पृष्ठ ।

८२. उही पुस्तकको १२१ पृष्ठ ।

८३. उही पुस्तकको ४८ पृष्ठ ।

८४. उही पुस्तकको ६६ पृष्ठ ।

८५. उही पुस्तकको १४३ पृष्ठ ।

८६. धनवज्र गुरु र कमलप्रकाश मल्ल दुवैले त्यस वंशावलीको यो अंश राम्ररी नबुझेको कुरा यहाँनिर भन्नुपरेको छ । यस अंशमा परेका अङ्काल र उपहाथको अर्थ नेपाली उल्थामा त्यसै छोडिएको र अङ्ग्रेजी उल्थामा अघिल्लो शब्दको अर्थ हेल्प [मदत] गरी पछिल्लो शब्दको अर्थ त्यसै छोडिएको छ । अङ्कालको अर्थ अङ्कमाल र उपहाथको अर्थ उपरहात अर्थात् शिरमाथि हात भन्ने हो । (वि. सं. २०४३ मा काठमाडौँबाट महेश्वरान पन्तद्वारा प्रकाशित, ज्ञानमणि नेपालको पशुपतिनाथको दर्शन स्पशंन पूजनसम्बन्धमा समीक्षाका ८-१४ पृष्ठ) ।

पत्रका ४-५ पङ्क्ति), राजकुमारको विवाह (६० ख पत्रका ५ पङ्क्ति- ६१ क पत्रको ४ पङ्क्ति), राज्याभिषेक (३६ क पत्रको २ पङ्क्ति) र अरु अरु अवसर (२१ ख पत्रका २-३ पङ्क्ति, २५ क पत्रको ४ पङ्क्ति, ४५ क पत्रका ३-४ पङ्क्ति, ५४ ख पत्रका १-२ पङ्क्ति, ५७ ख पत्रको ४ पङ्क्ति) मा पनि नाटक नचाइएको कुरा त्यस वंशावलीमा आएको छ । स्थितिराज मल्लका जेठा छोरा धर्म मल्लको व्रतबन्ध हुँदा बालरामायण नाटक खेलाइएको कुराको चर्चा यस प्रसङ्गमा अलि खुलाएर गर्नुपरेको छ ।

धर्म मल्लको व्रतबन्ध ने. सं. ४९७ [वि. सं. १४३४] ज्येष्ठशुक्लपञ्चमीको दिन भएको र त्यस दिन बालरामायण नाटक नचाइएको कुरा त्यस वंशावलीका संस्कृत^{८८} नेवारी^{८९} दुवै खण्डमा आएको छ । पहिलो खण्डमा वटुकर्ण लेखिएको छ र त्यसको अर्थ नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्लेखमा न गरिएको छ, न अर्थ नलागेको कुरा जनाउन यस्तो... चिह्न नै हालिएको छ ।^{९०} दोस्रो खण्डमा चाहिँ त्यही कुराको बयान गर्दा वटुकर्ण लेखिएको छ र त्यसका दुवै थरी उल्लेखमा यसको अर्थ वटुकर्ण^{९१} भनेर दिइए तापनि यो के हो भन्ने कुरा ती ती उल्लेखबाट खुल्दैन । त्यस पुस्तकमा दिइएको नेवारी खण्डको ग्लोसअरि [शब्दार्थसूची] मा वटुकर्णको अर्थ नहेरिजेल यस शब्दको अर्थ नगान्ने हात्रो धोको भेटिदैन ।

८७. स्थितिराज मल्लका जेठा छोरा धर्म मल्लको विवाहमा नचाउन भनी भैरवानन्द नाटक तयार गरिएको थियो । त्यो नाटक, मणिक भन्नेले बनाएका थिए (वि. सं. २०३४ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३६ अङ्कमा छापिएको महेशराज पन्तको चाडवाड जात्रामात्रामा खेलाइएका नेपालमा बनाइएका संस्कृत नाटक भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २९९-३०० पृष्ठ) । धर्म मल्लको विवाहमा त्यो नाटक नचाइएको कुरा हात्रो वंशावलीमा पनि लेखिएको छ । त्यहाँ त्यस नाटकको नाउँ कहीं भैरवानन्द (६१ क पत्रको ३ पङ्क्ति) र कहीं भैरवानन्द (६२ क पत्रको ३ पङ्क्ति) लेखिएको छ र मणिकको नाउँचाहिँ कहीं पाण्ड्या मनकु भा (६१ क पत्रको ४ पङ्क्ति) र कहीं पाण्ड्या मनकु भारो (६२ क पत्रको ४ पङ्क्ति) भनी लेखिएको छ । धर्म मल्लको व्रतबन्धमा नचाइएको बालरामायण नाटकको प्रसङ्गमा हात्रो वंशावलीमा पण्ड्या मनकु भारोको नाउँ आएको छ (२९ क पत्रका २-४ पङ्क्ति) । यी पाण्ड्या मनकु भारो, त्यही वंशावलीमा भैरवानन्द नाटकको प्रसङ्गमा पण्ड्या मनकु भा वा पाण्ड्या मनकु भारो भनी नाउँ लिइएका, भैरवानन्द नाटकका कर्ता मणिक नै हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट छ । मणिकको भैरवानन्द नाटकमा राजशेखरको प्रसिद्ध सट्टक कर्पूरमञ्जरीको प्रभाव स्पष्ट देखिएकोले मणिकसँग सम्बद्ध यो बालरामायण राजशेखरकै यही नाउँको अर्को प्रसिद्ध नाटक हुनु वा त्यसकै आधार लिई तयार गरिएको भिन्नै नाटक हुनु धेरै सम्भव छ । भैरवानन्दमा परेको कर्पूरमञ्जरीको प्रभावको विषयमा प्रमाण दिएर कुनै बेला भिन्नै निबन्ध लेख्ने मेरो विचार छ ।

८८. २९ क पत्रका २-४ पङ्क्ति ।

८९. ५७ क पत्रका ४-५ पङ्क्ति ।

९०. द गोपालराजवंशावलीका ८५, १३२ पृष्ठ ।

९१. उही पुस्तकका ११३, १५९ पृष्ठ ।

नेवारी खण्डको वटूकरणको उल्ट्या गर्दा धनवज्र गुरु र कमलप्रकाश मल्ल दुवैले वटुकरण भनी लेखे तापनि त्यस शब्दको शुद्ध रूप वटूकरण^{६२} हो र च्वि प्रत्यय भई^{६३} बनेको हुँदा अजन्त अङ्ग वटुको उको दीर्घ भई^{६४} वटूकरण हुन गएको हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

राजाहरूको एक प्रकारको अभिषेकको चर्चा त्यस वंशावलीमा ठाउँठाउँमा आएको छ ।^{६५} द गोपालराजवंशावलीमा मूल पाठ दिँदा त्यस अभिषेकको पाठ पुष्पाभिषेक^{६६}/पुष्पाभिषेक^{६७} / पुष्पाभिषेक^{६८} पढेको र नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्ट्यामा पुष्पाभिषेक मात्र लेखी त्यस पदको व्याख्या नगरिएकोले^{६९} यहाँनिर केही भन्नुपरेको छ । त्यस पदमा भएको संयुक्ताक्षर ष्य हो कि व्य हो भनेर ठोकेर भन्न गाह्रो भए तापनि पुष्य नक्षत्रमा चन्द्रमा रहँदा राजाहरूको एक प्रकारको अभिषेक हुन्थ्यो र पुष्पाभिषेक भनेर कहिने त्यो अभिषेक, पछिपछि अरू अरू समयमा पनि हुने गरेको थियो र त्यो, राज्याभिषेकको पर्याय बनेको थियो भन्ने कुराचाहिँ ठोकेर भन्न सकिन्छ ।

श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको राज्याभिषेक हुँदा नेपाल र एशियाली अनुसन्धानवेत्तले आफ्नो पत्रिकाको विशेषाङ्क निकालेको थियो र त्यहाँ गुरु धनवज्र वज्राचार्यको राज्याभिषेकको ऐतिहासिक महत्व भन्ने लेख छापिएको थियो । त्यस लेखमा यस विधानको अन्त्यमा पुरोहितद्वारा मन्त्रिएको पुष्प आदि माङ्गलिक वस्तु राजाको शिरमा राखिने हुनाले यो अभिषेक "पुष्पाभिषेक" कहलिएको हो भनी धनवज्र गुरुले पुष्पाभिषेक शब्दको व्याख्या गर्नुभएको थियो ।

पुष्पाभिषेकलाई कोषमा चढाउँदा चढाउँदै पनि यो, पुष्पाभिषेकको पाठान्तर मात्र हो र यसको अर्थ पुष्पाभिषेकको जरस्त, चन्द्रमा पुष्यनक्षत्रमा रहिरहेको बेलामा गारने विशेष संस्कारोत्सव हो भनी कोषकारहरूले लेखेका छन् । तर पनि गुरु धनवज्र वज्राचार्यले पुष्पाभिषेकको अनौठो अर्थ निकालिदिनुभयो र गौतमवज्र वज्राचार्यले पनि पुष्पाभिषेक वा पुष्पाभिषेकको त्यही अर्थको अनुसरण गर्नुभयो ।

१२. स्याद्वटूकरणन्तूपनयनं

(त्रिकाण्डशेष २ काण्ड ब्रह्मवर्ग १ श्लोक)

१३. अभूततद्भावे कृम्वस्तियोगे सम्पदाकर्तरि च्विः ।

(अष्टाध्यायी ५।४।५०)

१४. च्वौ च ।

(अष्टाध्यायी ७।४।२६)

१५. २५ ख पत्रको २ पङ्क्ति । २६ क पत्रको १, ३, ५ पङ्क्ति । २७ क पत्रको ५ पङ्क्ति- २७ ख पत्रको १ पङ्क्ति ।

१६. द गोपालराजवंशावलीको ३३ पृष्ठ ।

१७. उही पुस्तकको ३४ पृष्ठ ।

१८. उही पुस्तकका ३४, ३५ पृष्ठ ।

१९. उही पुस्तकका ८१, ८२, ८३, १२९, १३० पृष्ठ ।

राज्याभिषेकको साइतमा पुष्यनक्षत्रको महिमा भएकोले राज्याभिषेकमा राजाले चढने रथले पुष्यरथ भन्ने नाउँ पाए तापनि पछिमा मान्छेले पुष्यरथको त्यो भित्री अर्थ बिसीं पुष्यरथको पाठान्तर पुष्परथ पढी पुष्परथको अर्थ फूल जस्तो सुकुमारी रथ भन्ने तानतुने व्युत्पत्ति गरे जस्तै धनवज्र गुरुले र गौतमवज्रले हाँसो उठ्ने गरी पुष्याभिषेकको अर्थ गर्नुभएको हो । विक्रमको तेह्रौं शताब्दीको पूर्वार्धदेखि विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीको पूर्वार्धसम्मका केही नेपाली राजाहरूको पुष्याभिषेक भएको कुरा तात्कालिक ऐतिहासिक उपकरणबाट बुझिएकोले शास्त्रीय वचनको आधारमा पुष्याभिषेक शब्दको अर्थको विषयमा पूर्णिमाको शुभराज्याभिषेकाङ्कमा मैले लेखेको थिएँ र धनवज्र गुरु र गौतमवज्रले गर्नुभएको यस अर्थको खण्डन गरी मैले सो लेख टुङ्ग्याएको थिएँ ।

पुष्याभिषेक, उही अर्थमा प्रयोग भएको, उस्तै किसिमको पुष्याभिषेक भन्ने शब्दसँग लेखाइ र अर्थ दुवै दृष्टिले अक्सर गोलमाल हुने गरेको छ भन्ने कुरा लेखी त्यसको प्रमाणको लागि यस विषयमा महेशराज पन्तको पुष्याभिषेक, पूर्णिमा ३३ (वि. सं. २०३२), १३-२७ पृष्ठमा; पुनःशोधित अङ्ग्रेजी उःथा, जर्नल् अफ द नेपाल रिसर्च सेन्टर, १ (वि. सं. २०३४), ६३-१०६ पृष्ठमा हेनु^{१००} भनी लूच्यानो पेतिकले मेरो खोजीको समर्थन गर्नुभएको छ । यतातिर धनवज्र गुरुचाहिँ गलत सिद्ध भइसकेको पुष्याभिषेक पाठमै अडान लिई बसिरहनुभएको छ ।

यसरी पुष्याभिषेक पाठमा अडान लिँदा लिँदै पनि उही संयुक्ताक्षरलाई अन्यत्र भने धनवज्र गुरुले ष्य नपढी ष्य नै पढ्नुभएका उदाहरण जति भने पनि दिन सकिन्छन् ।^{१०१} पुष्याभिषेक / पुष्याभिषेक / पुष्याभिषेक र पुष्य / पोष्य / पौष्य भनी उहाँले पढ्नुभएका पदमा परेको संयुक्ताक्षरको भेद अरू अरू लिपिज्ञहरूलाई छुट्ट्याउन गाह्रो हुँदा हुँदै पनि धनवज्र गुरुले यो ष्य र यो ष्य भनी कसरी छुट्ट्याउन सक्नुभयो, यो आश्चर्यकं कुरा छ । अझ बियाउने कुरा त उलथासा पुष्याभिषेक भन्ने शब्दचाहिँ कायम राख्नु, पुष्याभिषेक भनेको के हो भन्ने व्याख्या भने नगर्नु हुन गएको छ । उहाँले पुष्याभिषेकको व्याख्या दश वर्षअगाडि जसरी गर्नुभएको थियो, त्यस व्याख्यालाई उहाँले अर्कै कायम राख्नुभएको छ कि छैन भन्ने प्रश्नले हामीलाई एकातिर पिरोलेको छ त धनवज्र बज्राचार्यले पढेको पाठ र गरेको उलथाको परीक्षकको रूपमा आफूलाई चिनाउन आतुरिएका कमलप्रकाश मल्ल यहाँ किन चूप लागेर बस्छन् भन्ने प्रश्नले अर्कोतिर हामीलाई सताएको छ ।

त्यस वंशावलीको उलथा गर्दा कस्तो हेलचक्राई गरिएको छ भन्ने कुराको नसूना राजा विष्णुगुप्तले गरेका धर्मकर्मको बयान गरी लेखिएको एउटा वाक्यको उलथामा टङ्कारो देखिएको छ । एकादशीत्रतपीछे एकएकवटा विष्णु-प्रतिमा तामामा वा शिलामा राजा विष्णुगुप्तले नानाठाउँमा प्रतिष्ठा गरे भनी बुझाउन त्यस वंशावलीमा

१००. वि. सं. २०४० मा रोमबाट इस्तितुतो इतालियानो पेर इल मेदिओ एद एस्त्रेमो ओरिघेन्तेद्वारा प्रकाशित, लूच्यानो पेतिकको मेडर्ड्इभल् हिस्टरि अफ नेपाल [नेपालको मध्यकालको इतिहास] को दोस्रो संस्करणको ६९ पृष्ठबाट उलथा गरेको ।

१०१. १८ ख पत्रको ३ पङ्क्ति, १८ ख पत्रको ४ पङ्क्ति, २१ क पत्रको २ पङ्क्ति, ३३ ख पत्रको २ पङ्क्ति, ३४ क पत्रको २ पङ्क्ति, ३५ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ३८ ख पत्रको ४ पङ्क्ति, ४० क पत्रको २ पङ्क्ति, ४५ ख पत्रको ४-५ पङ्क्ति, ४९ ख पत्रको ४ पङ्क्ति, ५० क पत्रको ३ पङ्क्ति, ५१ क पत्रको २ पङ्क्ति, ५१ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ५२ क पत्रको ४ पङ्क्ति, ५४ क पत्रको ४ पङ्क्ति, ५७ क पत्रको ४ पङ्क्ति, ५७ ख पत्रको २ पङ्क्ति, ६० ख पत्रको २ पङ्क्ति ।

राजा विष्णुगुप्तका अरु कीर्तिको बयान गरिसकेपछि अपरञ्च अर्थात् अर्को पनि भन्ने लेखी एकादशीत्रत दिने दिने एकैकविष्णुप्रतिमा ताब्रे शिला वा प्रतिष्ठित^{१०२} नानास्थाने^{१०२} भनी त्यहाँ लेखिएकोबाट बुकिन्छ । तर नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्लेखमा शिलाको विष्णुप्रतिमा बनाएको कुरा परेको छैन र ती दुवै थरी उल्लेखमा शिला वा^{१०३} यी दुइ शब्दको अर्थ टुटाइएको छ ।

आफूभन्दा अघिका विद्वानले गरिसकेको काममा दृष्टि पुऱ्याउन नसकेर पनि द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको उल्लेख बढी अशुद्ध हुन गएको देखिएको छ । त्यसका एक बुइवटा उदाहरण यहाँ दिनुपरेको छ ।

हिमालय पहाडको बीचमा रहेको घना जङ्गलमा भृङ्गारेश्वरको प्रादुर्भाव भएको, त्यसपछि गौतम आदि ऋषिहरूले त्यहाँ हिँडडुल गरेको र गौतमेश्वर आदि देवताहरूको प्रतिष्ठा गरेको, त्यसै बीचमा भृङ्गारेश्वरीले श्लेषमान्तकवनमा विहार गरेको कुरा त्यस वंशावलीको उठानमा जस्तो आएको छ ।^{१०४} त्यहाँ श्रीभृङ्गारेश्वरः भटारिका र श्रीभृङ्गारेश्वरी भटारिका^{१०५} भनी लेखिएकोले वंशावलीका कर्ताले दुइ भिन्नाभिन्न देव र देवीलाई बुझाउन अशुद्ध संस्कृतमा भए पनि लिङ्गभेद गरेको कुरा स्पष्ट देखिएको छ । तर पनि, ती लिङ्गभेदको खयालै नराखीकन दुइ भिन्नाभिन्न देव र देवीलाई एकै सम्झी द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्लेखमा दुवै ठाउँमा भृङ्गारेश्वर भटारिका^{१०६} मात्र लेखिदिएकाले उल्लेख, मूलको भावभन्दा पर पुगेको छ भनी भनिरहनुपर्दैन ।

भृङ्गारेश्वरी भटारिका श्लेषमान्तक वनमा घुमिरहेको कुरा त्यस वंशावलीमा लेखिएको देख्दा मनमा उठेको एउटा कुरा यहाँनिर भन्न मन लागेको छ । नेपालमा लेखिएका, स्थलपुराणहरूमा पशुपतिमन्दिरको वरपरको जङ्गललाई श्लेषमान्तकवन भनिएकोले^{१०७} र हात्ती वंशावलीमा भृङ्गारेश्वरी भटारिकाले श्लेषमान्तकवनमा विहार गरेको कुरा लेखिएकोले भृङ्गारेश्वरीको विहारभूमि, पछि जहाँ पशुपतिको मन्दिर बन्यो, त्यहाँबाट त्यति टाढा थिएन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । गुह्येश्वरीको मन्दिर, श्लेषमान्तकवनकै क्षेत्रमा भएकोले र यी निराकार देवी भृङ्गार अर्थात् सुनको कलशमा प्रतिष्ठित हुने हुनाले भृङ्गारेश्वरी अर्थात् भृङ्गारमा भएकी देवी भनेर गुह्येश्वरीलाई नै भनेको त होइन भन्ने तर्कना मेरो मनमा उठ्छ । यो तर्कना नै हो र प्रमाणकोटिमा चढ्ने बेला यसको अन्त भएको छैन भन्ने कुरा स्पष्ट छ । तर पनि योगी नरहरिनाथले गर्नुभएको त्यस वंशावलीको उल्लेखमा भृङ्गारेश्वर र भृङ्गारे-

१०२. २२ क पत्रका ३-४ पङ्क्ति ।

१०३. नेपाली उल्लेख ७८ पृष्ठमा, अङ्ग्रेजी उल्लेख १२५ पृष्ठमा ।

१०४. १७ क पत्रका २-४ पङ्क्ति ।

१०५. मूल पाठ विंदा बुइवटा भिन्नाभिन्न पद श्रीभृङ्गारेश्वरी र भटारिका द गोपालराजवंशावलीमा किन जोडेर छपाइएको हो, कुनि ।

१०६. नेपाली उल्लेख ७३ पृष्ठमा, अङ्ग्रेजी उल्लेख १२१ पृष्ठमा ।

१०७. उदाहरणार्थ- हिमवत्खण्ड ७८-८१ अध्याय । [वि. सं. २०१३ मा काशीबाट योगप्रचारिणीद्वारा प्रकाशित, नरहरिनाथ, लोकराज सत्याल, चन्द्रनाथ र लक्ष्मीनारायण चौडिलागाइद्वारा सम्पादित हिमवत्खण्डः (स्कन्दपुराणमध्ये) का १७३-१७८ पृष्ठ ।]

शुवरी यो दुइ भिन्नाभिन्न देव र देवी खुट्ट्याएर लेखिसकिएकोले^{१०८} त्यो उल्था मात्र राम्ररी हेरिदिएको भए द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूबाट यस्तो भद्दा भूल हुने थिएन भनेर चाहिँ भन्नुपर्छ ।

राजा गणदेवको पालामा नेपालमा तीन वर्षसम्म खडेरी परेको थियो भन्ने कुरा त्यस वंशावलीमा एक ठाउँमा लेखिएको छ ।^{१०९} पानी पार्न ती राजाले के गरेका थिए भन्ने कुरा त्यस वंशावलीमा वारिषो वृष्टि आकांक्षाय कामेनः श्रीपशुपतिभटारिकाय महानाग निर्जित्यः तस्य मणियुक्ते गणदेव नाम कोष कृत० प्रढोकित० तत्प्रभावात्महावृष्टि कृत० प्रजा सुखीभवति^{११०} भनी लेखिएको छ । अशुद्ध संस्कृतको यो राम्रो नमूनाको अर्थ यस्तो हुनुपर्छ भन्ने मलाई लाग्छ — वारिषो वृष्टि आकांक्षाय कामेनः = पानीको वर्षाको इच्छाको लागि चाहना गरेका (तिनी) द्वारा, महानाग निर्जित्यः = महानागलाई जितेर, तस्य मणियुक्ते गणदेव नाम कोष कृत० = तिनको मणि भएको गणदेव नाउँ गरेको कोष बनाइयो, श्रीपशुपतिभटारिकाय प्रढोकित० = श्रीपशुपति भटारकलाई चढाइयो, तत्प्रभावात्महावृष्टि कृत० = त्यसको प्रभावबाट ठूलो वर्षा गरियो, प्रजा सुखीभवति = प्रजा सुखी हुन्छ ।

नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्थामा तस्य र निर्जित्यको अर्थको खयालै नराखी अर्थ दिइएको छ । त्यहाँ नेपालीमा निर्जित्यःको अर्थ साधना गरियो^{१११} र अङ्ग्रेजीमा वज् प्रप्इसिएट्इड् [मनाइएका थिए]^{११२} भनी लेखिएको छ र दुवैमा तस्यको अर्थ छोडिएको छ । योगी नरहरिनाथले गर्नुभएको उल्थामा यी दुवै शब्दको वास्तव अर्थ परिसकेकाले^{११३} त्यो उल्था हेरेको भए पनि द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूबाट यस्तो भूल हुने थिएन ।

हाम्रो वंशावलीमा सूर्यवंशी राजाहरूको जुन पुस्तावारी दिइएको छ, त्यो, पुराणहरूको आधारमा दिइएको हो तापनि द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले पौराणिक परम्पराको वास्ता नराखेकाले उनीहरूबाट भएको एउटा ज्यादै नै भद्दा भूलको विषयमा यहाँ लेख्नुपरेको छ ।

त्यस वंशावलीमा तत अथातरे सूर्यवस्सौत्पति कथायामिः ॥ कल्पान्ते भगवते विष्णुः जलसयने, नाभिकमलो-
द्भवान् ॥ ब्रह्मा प्रादुर्भूतः ॥^{११४} भन्ने लेखी सूर्यवंशी राजाहरूको वंशावली उठाइएको छ । व्याकरणका नियमले नजकडिई अत्यन्त छडा ढङ्गले यी वाक्य लेखिएका भए तापनि यी वाक्यको अर्थ बुक्न गाह्रो छैन र त्यसपछि अनि बीचमा सूर्यवंशको उत्पत्ति भन्छु । कल्पान्तमा भगवान् विष्णु जलमा सुकला हुँदा नाइटोको कमलबाट ब्रह्माको प्रादुर्भाव भयो भन्ने अर्थ यी वाक्यको हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । तर पनि त्यस वंशावलीको द गोपालराज-

१०८. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको २६ पृष्ठ ।

१०९. २१ क पत्रको ४ पङ्क्ति ।

११०. २१ क पत्रको ४ पङ्क्ति-२१ ख पत्रको ५ पङ्क्ति ।

१११. द गोपालराजवंशावलीको ७७ पृष्ठ ।

११२. उही पुस्तकको १२४ पृष्ठ ।

११३. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको २७ पृष्ठ ।

११४. १८ ख पत्रको २ पङ्क्ति ।

३६/पुष्पिमा ७२ अङ्क

वंशावलीमा दिइएको नेपाली उल्थामा नाभिकमलको अर्थ हांसो उठ्ती गरी नाइटोरूपी कमल^{११५} भनी गरिएको छ र कमलप्रकाश मल्लले पनि त्यही नेपाली उल्थालाई अङ्गर्जीमा जस्ताका तस्ता लाटस्-शेप्टेड्, नेम्ल्^{११६} भनी लेखेर चित्त बुझाएका छन् ।

विष्णुको नाइटोमा उम्नेको कमलबाट ब्रह्माको उत्पत्ति भएको कुरा र नाभिकमल भन्ने शब्दसुद्धा पुराणहरूमा पाइने हुनाले^{११७} हाम्रो वंशावलीमा यस विषयमा जे लेखियो, त्यो नौलो कुरा होइन भन्ने कुरा स्पष्ट छ । यस्तो हुँदा

११५. द गोपालराजवंशावलीको ७४ पृष्ठ ।

११६. उही पुस्तकको १२२ पृष्ठ ।

११७. उदाहरणार्थ—

परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीद्विदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ॥८॥
तस्य नाभेः सभभवत्पद्मकोशो हिरण्मयः ।
तस्मिञ्जज्ञे महाराज स्वयम्भूश्चतुराननः ॥९॥

(श्रीमद्भागवत ६ स्कन्ध १ अध्याय)

[ठूला साना प्राणीहरूको आत्मा जुन परम पुरुष हुनुहुन्छ, उहाँ मात्र कल्पान्तमा हुनुहुन्छ्यो, यो धरू संसार केही थिएन ॥८॥

उहाँको नाइटोबाट सुनको कमलको कोपिला उत्पन्न भयो । महाराज ! चार मुख भएका ब्रह्माजी त्यसमा जन्मनुभयो ॥९॥]

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्प्रेकार्णवीकृते ॥६६॥
आस्तीर्य शेषमभजत्कल्पान्ते भगवान्प्रभुः ।
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकटभौ ॥६७॥
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ।
स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः ॥६८॥
दृष्ट्वा तावसुरौ चोग्रौ प्रसुप्तञ्च जनार्दनम् ।
तुष्टाव योगनिद्रां तामेकाग्रहृदयस्थितः ॥६९॥
विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ।...॥७०॥

(चण्डी १ अध्याय)

[कल्पान्तमा एकछत्त समुद्र भएको संसारमा शेषलाई ओछ्याएर [शेषशय्यामा] जब प्रभु भगवान् विष्णुले योगनिद्राको आश्रय लिनुभयो, तब विष्णुको कानेगुजीबाट उत्पन्न भएका डरलाग्दा ती दुइ जना दैत्यलाई देख्नुभएर र जनार्दन [विष्णु] लाई निदाउनुभएको देख्नुभएर विष्णुको नाभिकमलमा रहनुभएका, एकाग्र हृदयमा रहनुभएका उहाँ प्रजापति ब्रह्माले हरि [विष्णु] लाई व्यङ्ग्याउन हरिको आँखामा बास गरेको योगनिद्राको स्तुति गर्नुभयो ।]

हुँदै पनि धनवज्र गुरुले नाभिकमलको नाइटोरूपी कमल भन्ने अर्थ गरिदिनुभएकोले नाभिकमल यस समस्त पदको विग्रह मुखकमल, करकमल वा चरणकमल जस्ता कमलान्त समस्तपदको जस्तै गर्नुपर्ने भनी उहाँले ठान्नुभएको रहेछ भन्ने देखिन गएको छ । मुखकमल, करकमल वा चरणकमलको अर्थ क्रमशः मुख-हात वा पाउ-रूपी कमल हुने हुनाले धनवज्र गुरु नाभिकमलको अर्थ नाइटोरूपी कमल भनी गर्न पुग्नुभएको छ । ब्रह्माजीको उत्पत्ति विष्णुको नाइटोबाट उच्चको कमलमा भएको हो भन्ने कुरा यतातिरका सर्वसाधारणलाई पनि थाहा हुने कुरा हो र त्यसको लागि पुराणका ठेली पल्टाउनुपर्ने जरूरत छैन तापनि यो कुरा धनवज्र गुरु जस्ता विद्वान्को मनमा किन चढेन र उहाँले नाभिकमलको त्यस्तो अर्थ गर्न पुग्नुभयो भनेर मलाई छवक लागेको छ । व्याकरणको भाषामा भन्ने हो भने षष्ठीतत्पुरुषसमास भई बनेको नाभिकमल पदलाई उहाँले उपमानोत्तरपद कर्मधारयसमास भई बनेको पद सम्झन पुग्नुभएकोले यस्तो अनर्थ भएको हो । धनवज्र गुरुको उलथाको परीक्षक हुने आकाङ्क्षा राख्ने कमलप्रकाश मल्लले यस विषयमा बढी काम गर्ने नसके पनि यत्रतत्र पाइने, यस विषयको पौराणिक चित्र मात्र सम्झन पुगेको भए पनि यो भद्दा गलती द गोपालराजवंशावलीमा रहने थिएन ।

द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूमा संस्कृतभाषाको ज्ञानको कमीले गर्दा पनि त्यस पुस्तकमा बढी अशुद्धि हुन गएका हुन् भन्ने कुरा कटु भए पनि सत्य भएकोले भन्नुपरेको छ र गोग्राम भन्ने शब्दको उनीहरूले गरेको अर्थ त्यसको एउटा उदाहरण भएको कुरा अलि खुलाएर लेख्नुपरेको छ । त्यस वंशावलीको शुरुशुरुमै जस्तो, पशुपतिनाथको प्रादुर्भाव कसरी भयो भन्ने कुरा लेखिएको छ र तत पश्चात्मालाखातः गोग्रामस्य आगमेन भनी त्यस विषयको शुरुवात गरिएको छ ।^{११८} धनवज्र गुरुले यो शब्दको अर्थ त्यसपछि मालाखावाट गोग्रामको आगमन भयो^{११९} भनी गर्नु-भएको छ त कमलप्रकाश मल्लले भने दे (द गोपालज) कैम् फ्रम् मालाखा टु गोग्राम^{१२०} [तिनीहरू (गोपालहरू) मालाखाबाट गोग्राममा आए] भनी गरेका छन् । कमलप्रकाश मल्लको अर्थभन्दा धनवज्र गुरुको अर्थ वाक्यको दृष्टि-ले मूलको नजिक छ तापनि योगी नरहरिनाथले अर्थ नगरी त्यसै छोडेको^{१२१} गोग्राम शब्दको अर्थ यताबाट खुल्दैन र मालाखाबाट आएको गोग्राम पहेली नै भएर रहिरहन्छ । त्यस वंशावलीको मल्लले तयार गरेको स्थान अनुक्रमणिकामा यही गोग्रामले ठाउँ पाएकोले^{१२२} पुग्नुले यसलाई कुनै ठाउँको नाउँ भनी सम्झेको कुरामा शङ्का छैन । मल्लले सम्झे जस्तै, यो गोग्राम, ठाउँको नाउँ हो भने यस संस्कृत शब्दको नेपाली उलथा गाईको गाउँ भन्ने हुन्छ । मूलमा गोग्राम षष्ठ्यन्त पद भएकोले मल्लले टु गोग्राम [गोग्राममा] भनी गोग्रामस्यको अर्थ गरेको मिल्दैन भन्ने स्पष्ट छ । होइन भने, राम्रो संस्कृत नजान्ने ती वंशावलीकारले गोग्रामस्य लेखी गडबड गरिदिए भनी मल्लले भन्न सक्नुपर्छ ।

समस्तपदमा उत्तरपदको रूपमा आई पूर्वपदको समूहलाई जनाउने ग्राम शब्दको सम्झना यस प्रसङ्गमा मलाई हुन्छ र हतियारको थुप्रो भन्नुपर्दा अस्त्रग्राम, इन्द्रियहरूको समूह भन्नुपर्दा इन्द्रियग्राम, दुःखको थुप्रो भन्नुपर्दा

११८. १७ क पत्रको ४ पङ्क्ति- १७ ख पत्रको १ पङ्क्ति ।

११९. द गोपालराजवंशावलीको ७३ पृष्ठ ।

१२०. उही पुस्तकको १२१ पृष्ठ ।

१२१. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको २६ पृष्ठ ।

१२२. द गोपालराजवंशावलीको १९९ पृष्ठ ।

दुःखग्राम, चराचरहरूको समूह भन्नुपर्दा भूतग्राम, बनिर्घाहरूको जमात भन्नुपर्दा वणिग्राम, शब्दको समूह भन्नुपर्दा शब्दग्राम, मन्त्रको समूह भन्नुपर्दा मन्त्रग्राम इत्यादि भनेको पनि म सम्झ्न पुग्छु ।^{१२३} त्यसमाथि, गाईको

१२३.

ग्रामे ऽनिवसन्तः ६।२।८४

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न चेन्नित्यसद्वाचि भवति । मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्षपादयो निवसन्ति यस्मिन् ग्रामे स तेषामिति व्यपदिश्यते ।

(काशिका)

[ग्राम शब्द उत्तरपद भएमा पूर्वपद आद्युदात्त हुन्छ, बस्नेलाई बुझाउने (त्यो ग्राम शब्द) होइन भने । मल्लग्रामः । वणिग्रामः । ग्रामशब्द यहाँ समूहलाई बुझाउने हो । देवग्रामः भनेको देवताको स्वामित्व भएको भन्ने हुन्छ । नबस्ने भनेर किन भनेको ? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्षि आदि जुन गाउँमा बस्छन्, त्यो, तिनीहरूको भनी कहिन्छ ।]

स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।

अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥१३॥

(महाभारत भीष्मपर्व ७३ अध्याय)

[पाउन ज्यादै गाह्रो, संहार [फर्काइ]लसेत भएको अस्त्रग्राम [हतियारको थुप्रो] द्रोणबाट पाएर निडरपनामा रहेका तिनी [अश्वत्थामा] लडाइँहरूमा लड्छन् ।]

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा च न विविक्तासनो भवेत् ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥२१५॥

(मनुस्मृति २ अध्याय)

[आमासँग, दिदीबहिनीसँग र छोरीसँग पनि एकात्मता नबस्न । बलियो इन्द्रियग्रामले [इन्द्रियको समूहले] विद्वान्लाई पनि तान्छ ।]

जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः ।

सायं प्रातर्गृणन्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥२१॥

(श्रीमद्भागवत १ स्कन्ध ३ अध्याय)

[भगवान्को यस गुह्य जन्मको साँझ बिहान भक्तिपूर्वक पाठ गर्ने जो पवित्र मानिस छ, (त्यसले) दुःखग्राम [दुःखको थुप्रो] बाट छुटकारा पाउँछ ।]

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रतीयते ।

रात्र्यागमेऽ वशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

(श्रीमद्भागवद्गीता ८ अध्याय)

[हे पृथा [कुन्ती] का छोरा ! [अर्जुन !] आफ्नो वशमा नभएको, त्यही यो भूतग्राम [चराचरहरूको समूह] उत्पन्न भई भईकन रात पर्दा नाश हुन्छ र दिन लाग्दा उत्पन्न हुन्छ ।]

बथानलाई गोग्राम शब्दले बुझाएको पनि देखिएको छ ।^{१२४} यस कारण हात्रो वंशावलीको गोग्राम शब्दको अर्थ गाईको बथान हो भन्ने मैले लगाएको छु । त्यसपछि मालाखावाट गोग्रामको अवाइले भनी लेखेपछि मात्र वाग्वतीको किनारमा दिनकादिन आफैँ गई कैली गई दूधको धारा बगाउने गर्थिन्, त्यो देखेर तिनले सिँचेको ठाउँमा गोठालाले खन्दा पशुपतिको प्रादुर्भाव भयो भनी त्यस वंशावलीमा लेखिएकोले पनि 'गोग्राम' शब्दको अर्थ गाईको बथान भनी गर्दा प्रसङ्ग पनि मिल्न जान्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

गते तस्मिन्द्वजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥१॥
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नास्तिचिरादिति ॥२॥

(महाभारत वनपर्व ३०६ अध्याय)

[ब्राह्मणहरूमा श्रेष्ठ तिनो कुनै अर्को कारणले गएपछि, कस्तो मन्त्रग्राम [मन्त्रसमूह] ती महात्माद्वारा मलाई दिइयो, ज्यादै बियाँलो नगरीकनै त्यसको बल थाहा पाउँछु भनी ती कन्याले [कुन्तिले] मन्त्रग्राम [मन्त्रसमूह] को बलाबलको विचार गरिन् ।]

संघातेऽपि च ग्रामो भूतेन्द्रियविषयकरणानाम् ॥२५॥

(हलायुधको अभिधानरत्नमाला अनेकार्थकाण्ड)

[भूत, इन्द्रिय, विषय र करणहरूको समूहमा पनि ग्राम (शब्द) लाग्छ ।]

ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः ॥१४॥

(महेश्वरको विश्वप्रकाश मान्तवर्ग)

[ग्राम (शब्द), स्वरको अर्थमा (र) गाउँको अर्थमा छ । शब्द आदि अधिलिटर भएको ग्राम (शब्द), समूहको अर्थमा छ ।]

१२४.

सह दत्तास्मि काव्येन देवयान्या महर्षिणा ।

पूज्या पोषयितव्येति न मृषा कर्तुमर्हसि ।

सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।

याचतां हि ददासि त्वं गोग्रामादीनि यानि च ।

बाहिरं दानमित्युक्तं न शरीराश्रयं नृप । [५]

(महाभारतको पूनासंस्करणमा आदिपर्व ७७ अध्यायको २२ श्लोकपछि ८०५ सङ्ख्याको रूपमा दिइएको पाठ)

[मान गर्नुपर्ने र पालनपोषण गर्नुपर्ने भनेर ठूला ऋषि शुक्रद्वारा देवयानीसँगै दिइएको हुँ । हजुरले (त्यो) कुट्टा पार्नु हुँदैन । मान आउनेहरूलाई सुन, जुहारात, मोती, लत्ताकपडा, गरगहना र गोग्राम [गाईको बथान] आदि जे हजुरबाट बक्सन्छ, सरकार ! [त्यो] बाहिरी दान भनी कहिएको छ, शरीरसँग सम्बन्ध भएको (दान त्यो) होइन ।]

ने. सं. ३७६ [वि. सं. १३१३] श्रावणशुक्ल अष्टमीको दिन भण्डसाल लुटिएको कुरा हाँचो वंशावलीमा एक ठाउँमा आएको छ।^{१२५} कमलप्रकाश मल्लले तयार गरेको त्यस वंशावलीको स्थान अनुक्रमणिकामा यही भण्डसाल पनि परेकोले^{१२६} र नेपाली, अङ्ग्रेजी दुवै उल्लेखमा यस शब्दको उल्लेख नगरी नेपालीमा भण्डशाल^{१२७} र अङ्ग्रेजीमा भण्डशाला राखिदिएकोले^{१२८} पनि द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले यसलाई ठाउँको नाउँ सम्झेर कुरा स्पष्ट देखिन आएको छ।

शत्रुञ्जयमाहात्म्य भन्ने ग्रन्थमा भँडारघरको अर्थमा भाण्डशाला शब्द आएको छ भन्ने कुरा संस्कृतभाषाका प्रामाणिक पाश्चात्य कोषहरूमा परेको छ।^{१२९} भाण्डशालाको अपभ्रंश भण्डसारले पुरानो हिन्दीमा खानेकुरा राख्ने दराजलाई बुझाउँछ भनी आफ्नो भारतीय आर्यभाषाहरूको तुलनात्मक कोषमा राटफ लाइलि टर्नरले लेखेका छन्। चलतीको हिन्दीमा भँडशाल, भन्सार, वा भन्साल शब्दले भँडारघर वा धनसारलाई बुझाउँछ भनेर पनि त्यही तुलनात्मक कोषमा लेखिएको छ।^{१३०} सस्तोमा किनेर सहँगोमा बेचन जहाँ अन्न एकट्टा गरेर राखिन्छ, त्यस्तो गोदामलाई भण्डसार वा भण्डसाल भनिन्छ भनी हिन्दी कोषमा लेखिएको छ।^{१३१} अहिलेको नेवारी भाषामा भन्साः शब्दले कुनै वस्तु पैठारी गर्दा महसूल लिने अड्डालाई बुझाउँछ।^{१३२} त्यस्तै, अहिलेको नेपाली भाषामा पनि भन्सार शब्द चलेको छ र त्यसले पनि त्यही नै अर्थ बुझाउँछ भन्ने कुरा त भनिरहनुपर्दैन।

१२५. ३७ क पत्रको ५ पङ्क्ति-३७ ख पत्रको १ पङ्क्ति।

१२६. द गोपालराजवंशावलीको २०१ पृष्ठ।

१२७. उही पुस्तकको ९३ पृष्ठ।

१२८. उही पुस्तकको १४० पृष्ठ।

१२९. वि. सं. १९२५ मा सेन्ट पिटर्सबर्गबाट बुखडू केराइ डेर कंजरलिखेन अकाडेमी डेर विसेनशापटनद्वारा प्रकाशित, ओट्टो ब्योटलिङ्क र रुडोल्फ रोथको सन्स्क्रिट् वोरटेरबुख् [संस्कृतकोष] को पाँचौँ भागको २४४ पृष्ठ-भागमा भाण्डशाला।

वि. सं. २०२७ मा दिल्ली, वाराणसी र पटनाबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, मोनियर मोनियर-विलियम्सको ए स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश डिक्शन्अरि [संस्कृत-अङ्ग्रेजीकोष] (पहिलो भारतीय संस्करण) को ७५२ पृष्ठमा भाण्ड।

१३०. वि. सं. २०२२ मा लन्डन, न्यूयोर्क र टोरन्टोबाट अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, राटफ लाइलि टर्नरको ए कम्पेरेटिभ डिक्शन्अरि अफ् दि इन्डो-एरिइण्डन् ल्याङ्ग्विज् [भारतीय आर्यभाषाहरूको तुलनात्मक कोष] को ६४४१ सङ्ख्याको शब्द भाण्डशाला।

१३१. बनारसबाट भार्गव बुक डीपोद्वारा प्रकाशित, रामचन्द्र पाठकको भार्गव आदर्श हिन्दी शब्द कोशको पहिलो संस्करणको ८२१ पृष्ठमा भण्डसार, भण्डसाल।

१३२. वि. सं. २०४३ मा दिल्लीबाट आगमकलाप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, ठाकुरलाल मानन्धरको नेवारी-इङ्ग्लिश डिक्शन्अरि [नेवारी-अङ्ग्रेजीकोष] को १८६ पृष्ठमा भन्साः। पुरानो नेवारीको भण्डशाल शब्दबाट भन्साः बनेको र भन्साःको रूपभेद भन्सार हो भन्ने पनि त्यहाँ लेखिएको छ।

ने. सं. ८६२ [वि. सं. १७९८] कार्तिकशुक्लनवमीको मिति भएको, काठमाडौँको कुनै खेतको बिक्री हुँदा लेखिएको फार्सपत्रमा बेच्नेको वतन दिँदा भन्सार शब्दको उल्लेख परेकोले^{१३३} र अहिलेको हिन्दी र नेपालीमा जस्तै अहिलेभन्दा बुझ अढाइ सय वर्षअगाडिसम्म नेवारीमा पनि भन्सार रूप नै चलिरहेको देखिएको छ ।

संस्कृतवाङ्मयमा भाण्ड शब्दले व्यापार गरिने वस्तु पनि बुझाउने कुरा यहाँनिर हामीले सम्झनुपर्छ ।^{१३४} मोल फरक फरक भएका वस्तुहरूको साँटासाँट गरी लेनदेन गर्दा गरिने हिसाबको नियम भारतीय पाटोगणितमा भाण्डप्रतिभाण्डक भन्ने नाउँले प्रख्यात छ ।^{१३५} कौटलीय अर्थशास्त्रको दोस्रो अधिकरणको २१ अध्यायमा शुल्काध्यक्ष [भन्सारअड्डाको हाकिम] को कर्तव्य बताइएको छ । भन्सार छुटाउन त्याइएका सामानको सन्दर्भमा त्यहाँ भाण्ड शब्द पटकपटक आएको छ ।^{१३६} संस्कृतवाङ्मयमा भन्सारअड्डाको अर्थमा शुल्कशाला भन्ने शब्द

१३३. वि. सं. २०४० मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृतिमन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा प्रकाशित, शङ्करमान राजवंशीको भूमिसम्बन्धि तमसूक ताडपत्र १ भागका ५६-६० पृष्ठ ।

१३४. द्विगुणं त्रिगुणं विसं भाण्डक्रयविचक्षणाः ।

प्राप्नुवन्त्युद्यमाल्लोका दूरदेशान्तरं गताः ॥१८॥

इत्येवं सम्प्रघायं मथुरागामीनि भाण्डान्यादाय शुभायां तिथौ गुरजनानुज्ञातः सुरथाधिरूढः प्रस्थितः ।

(पञ्चतन्त्र मित्रभेद)

[भाण्ड किन्न सिपालु, देशदेशावरमा गएका मानिसहरू बुझ गुना, तीन गुना बढी धन उद्योगद्वारा पाउँछन् ॥१८॥

भन्ने अठोट गरेर मथुरामा जाने भाण्ड लिएर माऱ्यजनसँग बिदा भएको, असल रथमा चढेको (त्यो) रात्रो तिथिमा हिँड्यो ।]

१३५. तथैव भाण्डप्रतिभाण्डके ऽपि विपर्ययस्तत्र सदा हि मूल्ये ।

द्रम्मेण लभ्यत इहात्रशतत्रयं चेत्त्रिंशत् पणेन विपणौ वरदाडिमानि ।

आर्घ्रं वंदाशु दशभिः कति दाडिमानि लभ्यानि तद्विनिसयेन भवति मित्र ॥

(लीलावती प्रकीर्णक)

[भाण्डप्रतिभाण्डकमा पनि त्यसै गरेर मोलमा सधैं उल्टोपाल्टो गर्नुपर्छ ।

हे साथी ! यस बजारमा १ द्रम्मले [१६ पणले] ३०० दाना आँप र १ पणले ३० दाना असल अनार पाइन्छन् भने दश दाना आँपसँग तिनको [अनारको] साँटाइले कति दाना अनार पाइएलान् ? छिटो भन ।]

१३६. तदेव निविष्टपण्यस्य भाण्डस्य हीनप्रतिवर्णकेनार्घापकर्षणे सारभाण्डस्य फल्गुभाण्डेन प्रतिच्छादने च कुर्यात् ॥१२॥

तस्माद्विक्रयः पण्यानां धृतो मितो गणितो वा कार्यः, तर्कः फल्गुभाण्डानामानुग्राहिकाणां च ॥१५॥

वैवाहिकमन्वायनमोपायनिकं यज्ञकृत्यप्रसवनैमित्तिकं देवैज्याचीलोपनयनगोदानव्रतदीक्षणादिषु क्रियाविशेषेषु भाण्डमुच्छुल्कं गच्छेत् ॥१८॥

चलेको देखिएको छ तापनि भाण्ड शब्दले व्यापार गरिने वस्तुलाई बुझाएको देखिएकोले र शुल्कशालाको अर्थमा आधुनिक भाषाहरूमा भाण्डशालाका अपभ्रष्ट रूप चलेका देखिएकोले भाण्डशाला शब्दले शुल्कशालाको अर्थ पनि बुझाउँदो रहेछ भन्ने देखिन्छ । यस कारण हाम्रो वंशावलीमा आएको भाण्डशालको अर्थ भन्सारश्रद्धा नै हो भन्ने स्पष्ट भएको छ ।

दिल्लीका मुल्तान गयासुद्दीन तुगलकसँग हारेपछि मिथिलाका राजा हरसिंहदेवले आफ्नो राजधानी शिमरावनगह [आजभोलिको सिम्रौनगढ] छोडे र आफ्ना जहानबच्चा र भाइभारादार साथ लिई उनी पहाड पसे । पहाडमा टिपाट [आजभोलिको तीनपाटन] भन्ने ठाउँमा पुग्दा हरसिंहदेव परलोक भए र त्यहाँका अधिकारीले उनीसँग

वैदेश्यं सार्थं कृतसारफल्युभाण्डं त्रिचयनमभिज्ञानं सुद्रां च दत्त्वा प्रेषयेदध्यक्षस्य । २६।

ततः सार्थमध्यक्षो ऽभिगम्य ब्रूयात्, इदममुष्यामुष्य च सारभाण्डं फल्युभाण्डं च, न निगूहितव्यम्, एष राज्ञः प्रभाव इति । २९।

निगूहतः फल्युभाण्डं शुल्काण्डगुणो दण्डः, सारभाण्डं सर्वापहारः । ३०।

राष्ट्रपीडाकरं भाण्डमुच्छिन्द्यादफलं च यत् ।

महोपकारमुच्छुल्कं कुर्याद्द्विजं च दुर्लभम् ॥ ३१॥

(कौटलीय अर्थशास्त्र २ अधिकरण २१ अध्याय)

[पण्य [बिक्रीको माल] हालिएको भाण्डको मोल, कम (मोल पर्ने भनी जनाउने) ढक्कनद्वारा घटाउँदा र गहकिलो [बढी मोल पर्ने] भाण्डलाई हल्का [कम मोल पर्ने] भाण्डद्वारा छोप्दा त्यही (सजाय) गर्नु । १२।

त्यस कारण पण्यको जोखिएको, भरिएको वा गनिएको बिक्री गर्नु, हल्का भाण्ड र सुविधा पाएको भाण्डको चाहिँ अडकल गर्नु र बिक्री गर्नु । १५।

बिवाहको लागि, दाइजोको लागि, कोसेलीको लागि, यज्ञको कामको र जन्मको विधिविधानको निमित्तको, देवताको पूजाआजा, चूडाकर्म, उपनयन, गोदान [पढाइ सिद्धिसकेपछि कपाल खोरी गरिने विधि], द्रत, दीक्षा आदि कामकाजमा भन्सार छुट भएको भाण्ड जाओस् । १८।

गहकिलो र हल्का भाण्ड छुट्ट्याइएको, व्यापारीहरूको विदेशबाट आएको जमातलाई परिचयपत्र दिएर र (तिनीहरूको सामानमा) छाप लगाइदिएर (अन्तपालले) (शुल्क)ाध्यक्षकहाँ पठाउनु । २६।

त्यसपछि, यो फलाना फलानाको गहकिलो भाण्ड र हल्का भाण्ड हो (भनी देखाउनुपर्छ), लुकाउनु हुँदैन, यहाँ राजाको प्रभाव छ भनी (शुल्क)ाध्यक्षले व्यापारीहरूको जमातकहाँ गएर भन्नु । २९।

हल्का भाण्ड लुकाउनेलाई महसूलको आठ गुना दण्ड गर्नु, गहकिलो भाण्ड लुकाउनेको सबै (सामान) जफत गर्नु । ३०।

जुन भाण्ड, मुलुकलाई हानितीवसानो गर्ने र बेकारको छ, (त्यो) नाश गर्नु । ज्यादै काम लाग्ने माल र दुर्लभ बीजनलाई महसूल छुट भएको गर्नु । ३१।

आएका उनका छोरा र मन्त्रीलगायत सबैलाई समाते । राजपाट लुटिई विदेशी भूमिमा पस्दा राजासमेत बिती बिचल्लीमा परेका राजपरिवार र तिनका अनुयायीलाई समातेर मात्र नपुगे राजगामका माफी भारो भन्नेले शरणार्थीहरूका सबै धनसम्पत्ति हात लाए ।^{१३७}

हाम्रो वंशावलीको राजगाम, वि. सं. १८६५ को एउटा लिखतमा राजगाउँको रूपमा पनि देखिएको छ र आजभोलि त्यसलाई रजगाउँ भनिने गरिन्छ ।^{१३८} रजगाउँ, तामाकोशीको किनारमा पछि^{१३९} र तीनपाटनबाट ११ कोस जति उत्तरपश्चिममा रजगाउँ अवस्थित छ ।^{१४०} यो सब इलाका, माफीहरूको अधिकारमा थियो र रजगाउँमा माफी राजाको दरबार थियो भन्ने कुरा परम्परादेखि चलिआएको छ ।^{१४१}

माफीहरूको परम्परागत पेशा डुङ्गा खियाउने हो भन्ने कुरा त हामी सबैलाई थाहा भएकै हो । माफी यो शब्द वा यसकै सानातिना भेदरूपका माँफी र माजी शब्द आर्यमूलका विभिन्न नव्य भारतीय भाषाहरूमा डुङ्गा खियाउने मान्छे भन्ने अर्थमा चलेका छन् र यस शब्दको पहिलो स्वरवर्ण ह्रस्व भई बनेको मफिआ शब्द पनि उडिया भाषामा चलेको छ र यसले माफीलाई बुझाउँछ भन्ने कुरा टनरको तुलनात्मक कोषबाट हामीले थाहा पाएका छौं ।^{१४२}

माफी वा बोटे कहिने एक प्रकारको जातिले परापूर्व कालदेखि नेपालका पूर्व पश्चिम दुवैतिरका नदीका फाँटमा बसोबास गरिरहेको छ र डुङ्गा खियाएर र माछा मारेर त्यस जातिले आफ्नो पेटपालो गर्छ भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छ ।^{१४३} तामाकोशीको फाँट पनि यसको अववाद छैन र यहाँ पनि माफीहरूको बस्ती पहिलेदेखि भएको कुरा पुराना कागतपत्रबाट पनि बुझिन्छ ।^{१४४}

१३७. द गोपालराजवंशावलीमा प्रकाशित मूल वंशावलीको ४६ क पत्रको ४ पङ्क्ति- ४६ ख पत्रको २ पङ्क्ति ।

१३८. वि. सं. २०२६ मा काठमाडौँबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपालको १० सङ्ख्याका ४७-५२ पृष्ठमा छापिएको, मोहनप्रसाद खनालको वाभू तथा राजगामको भौगोलिक निर्णय भन्ने निबन्ध, सो सङ्ख्याको ५१ पृष्ठ ।

१३९. वि. सं. २०४१ मा काठमाडौँबाट गुठीसंस्थानद्वारा प्रकाशित धर्मदर्शन ५ वर्ष २ अङ्कका ४९-६४ पृष्ठमा छापिएको, भूपहरि पौडेलको मन्थलीका माफीहरूको कीपट भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका ५१-५२ पृष्ठ ।

१४०. प्राचीन नेपालको १० सङ्ख्याका ५१-५२ पृष्ठ ।

१४१. धर्मदर्शनको ५ वर्ष २ अङ्कका ५१-५२ पृष्ठ ।

१४२. ए कम्पेरएटिभ् डिक्शन्अरि अफ्दि इन्डो-एरइअन् ल्याङ्ग्विज् इज्को ९७१४ शब्दसङ्ख्या ।

१४३. वि. सं. २०२९ मा काठमाडौँबाट रत्नपुस्तकभण्डारद्वारा प्रकाशित, डोरबहादुर विष्टको पीप्ल् अफ् नेपाल [नेपालका मानिस] दोस्रो संस्करणको १२८-१३३ पृष्ठ ।

वि. सं. २०४२ मा फलेवासबाट इन्दिरा शर्मा पौड्यालद्वारा प्रकाशित, हीरामणि शर्मा पौड्यालको बोटे भाषाको अध्ययनका ८-१९ पृष्ठ ।

१४४. धर्मदर्शनको ५ वर्ष २ अङ्कका ४९-६४ पृष्ठ ।

यस कारण हाम्रो वंशावलीमा परेको राजगामया मझी भारो धायान भन्ने शब्दहरूको अर्थ लाउन कति पनि अण्ठचारो छैन भन्ने मलाई लाग्छ । तर पनि, धनवज्र गुह्यगायत संशोधन-मण्डलका हामी सबै सदस्य मिली तयार गरेको, कण्डे २३ वर्षअघि छापिएको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयमा जस्तै, १४५ द गोपालराजवंशावलीमा पनि नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै थरी उल्लेखमा मझी शब्दको वास्तै नराखी नेपालीमा राजग्रामका भारादारले १४६ र अङ्ग्रेजीमा पनि गोवल् अफ् राजग्राम १४७ [राजग्रामका भारादारले] मात्र लेखिएको छ । अर्क त्यति मात्र कहाँ हो र, इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयमा छुटाइए जस्तै, धायान शब्दको अर्थ पनि ती दुवै थरी उल्लेखमा छुटाइएको छ । धायानको अर्थ भन्नेले भन्ने भएकोले ती सम्बद्ध पदको वास्तव अर्थ राजग्रामका मझी भारो भन्नेले भन्ने स्पष्ट छ । शरण पर्न आएको तैहोँते राजपरिवारको धनमाल अँठचाउने ती भारो [भारादार], माझी जातिका थिए भन्ने यताबाट देखिएको छ । हाम्रो वंशावली लेखनेलाई ती भारोको नाउँ याद नभएकोले होला, तिनको वतन, जाति र दर्जा लेखी उनले चित्त बुझाएको देखिन्छ ।

द गोपालराजवंशावलीमा त्यस वंशावलीको मूल पाठ दिँदा कुनै कुनै अक्षर अशुद्ध पढिदिनाले पनि अर्थ गर्दा ठाउँठाउँमा गल्ती हुन गएका छन् । त्यसको एउटा नमूना सम्वत् ५०३ चैत्र शुदि १० श्रीकोछें भटारिकस लु प्वहोह् स्वटया दुंता मि योगिगरुन १४८ भनी पढिएको वाक्यमा देखिन गएको छ । धनवज्र गुह्यले जुन अक्षरलाई मि भनी पढनुभएको छ, त्यो मि नभई नि हो भन्ने कुरा मूलमा राम्ररी हेर्दा स्पष्ट हुन्छ । १४९ यसले गर्दा द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको यस वाक्यको अर्थ पढा खान पुगेको छ ।

जुन कुरा त्यस वंशावलीको माथिको वाक्यमा परेको छ, त्यस्तै त्यस्तै कुरा ३२ पत्र जतिपछि त्यस वंशावलीमा फेरि आएको छ र द गोपालराजवंशावलीमा त्यसको पाठ थ्व लानवु थोव एरिाश शुक्रवार कोथोछें मझीहिस खटया लुं प्वहोह् दुन्ता, यजमान, लछ्कोयानि योगीगरुनः १४९ भनी दिइएको छ । अघिल्लो वाक्यमा शुद्धसँग पढिएको भिलाई योगिगरुनसँग जोडिदिँदा र पछिल्लो वाक्यमा रहेको भिलाई लछ्कोयासँग छुट्ट्याई योगिगरुनःसँग जोड्न पुग्दा नतीजा उही आउँछ भन्ने कुरा अब खुलाएर लेख्नुपरेको छ ।

पहिलो वाक्यका नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्लेखमा योगिगरुण = जोगीहरू = कुसलेहरूलाई कर्ता बनाइएको छ १५१ र नि पढ्नुपर्नेमा अशुद्ध गरी मि पढिएको अक्षरलाई वाक्यमा मिलाउने लोभमा द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरू त्यस मिलाई क्रिया दुन्ता [चढाइयो] सँग सम्बद्ध गर्न पुगेका छन् । यसैले कमलप्रकाश मल्लको शब्दार्थसूचीमा

१४५. मूल भागको २३४ पृष्ठ ।

१४६. द गोपालराजवंशावलीको १०२ पृष्ठ ।

१४७. उही पुस्तकको १४९ पृष्ठ ।

१४८. उही पुस्तकको ३७ पृष्ठ ।

१४९. २६ ख पत्रको १ पङ्क्ति ।

१५०. द गोपालराजवंशावलीको ६६ पृष्ठ [६१ क पत्रका २-३ पङ्क्ति] ।

१५१. उही पुस्तकको ८५ पृष्ठमा नेपाली उल्लेख, १३२ पृष्ठमा अङ्ग्रेजी उल्लेख ।

दुन्तामि भन्ने शब्दले ठाउँ पाएको छ र त्यसको अर्थ डोनेट्इङ् परसन्; द डोनर् [दिने मान्छे; दाता] भनी गरिएको छ ।

नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्थाअनुसार दोस्रो वाक्यको कर्ता लच्छकोयानिका योगीहरूको गण हो ।^{१५२} यताबाट घनवज्र गुरु र कमलप्रकाश मल्ल दुवैले ठाउँको नाउँ लच्छकोयानि भनी सम्झेको स्पष्ट देखिएको छ । तर पनि, दोस्रो वाक्यमा परेको ठाउँको नाउँ मल्लको स्थान अनुक्रमणिकामा दिँदा भने लच्छकोयानि नदिई लछको मात्र दिइएको छ ।^{१५३} भक्तपुरमा लासकुढोका भएकोले स्थानअनुक्रमणिकामा दिएको लछको भन्ने नाउँ ठीक ठहर्छ । यस कारण लछकोको पछाडि आएको या अक्षर, षष्ठी विभक्तिलाई नेवारीमा जनाउने या प्रत्यय मात्र हो र यापछि आएको निलाई त्यसपछि आएको योगिगणानःसँग जोडिदिँदा पहिलो दोस्रो दुवै वाक्यका कर्ता एकै थरी हुन पुग्छन् भन्ने छर्लङ्ग भएको छ ।

पहिलो वाक्यको शुद्ध पाठ सम्बन्ध ५०३ चेत्रशुदि १० श्रीकोछें भटारिकस लुप्वहोह खटया दुन्ता नियोगीगणुन भन्ने भएकोले ने. सं. ५०३ [वि. सं. १४३९] चैत्रशुक्लदशमीको दिन नियोगीहरूले कोछें भटारिकको खटको लागि सुनको छाना चढाएको कुरा स्पष्ट भएको छ । त्यसै गरेर, दोस्रो वाक्यको शुद्ध पाठ, थ्व लानवु थोव एणिशि शुक्रवार, कोथोछें भहीहिस खटया लुप्वहोह दुन्ता, यजमान, लछकोया नियोगीगणानः भन्ने भएकोले लछकोका नियोगीहरूले कुनै महीनाको शुक्लपक्षको एकादशी तिथि शुक्रवारको दिन कोथोछें भहीहिको खटको लागि सुनको छाना चढाएको कुरा स्पष्ट भएको छ । लछकोका नियोगीहरूले सुनको छाना चढाएको कुरा भएको यस वाक्यबाट त्यो छाना चढाएको दिनको पक्ष, तिथि र वार बुझिए पनि साल र महीना त्यहाँ दिइएको छैन भन्ने कुरा भनिरहनुपर्दैन । यसो भए तापनि त्यस पत्रभन्दा अघिल्लो पत्रमा ने. सं. ५०३ [वि. सं. १४३९] फाल्गुनशुक्लतृतीया बृहस्पतिवारको सन्दर्भ आएको^{१५४} र यसपछिका घटना दिँदा त्यहाँ सलको चर्चा नगरिएको र महीनाको विषयमा लेखनुपर्दा यही महीना [थ्व लासवु^{१५५} वा थ्व लानवु] मात्र लेखिएकाले लछकोका नियोगीहरूले वि. सं. १४३९ फाल्गुनशुक्ल-एकादशी शुक्रवारको दिन^{१५६} सुनको छाना चढाएको स्पष्ट भएको छ । यस कारण कोथोछेंका भहीहि [भटारिका = देवी] को खटमा सुनको छाना चढाएको एक महीनापछि मात्र, कोछेंका भटारिक [भटारक = देव] को खटको लागि सुनको छाना चढाइएको थियो भन्ने बुझिएको छ ।

१५२. उही पुस्तकको ११७ पृष्ठमा नेपाली उल्था, १६२-१६३ पृष्ठमा अङ्ग्रेजी उल्था ।

१५३. उही पुस्तकको २०३ पृष्ठ ।

१५४. ६० ख पत्रको ५ पङ्क्ति ।

१५५. ६१ क पत्रको १ पङ्क्ति ।

१५६. यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं.	वि. सं.	फाल्गुनशुक्ल	गते	वार	तिथि	घडी	पला
५०३	[वि. सं. १४३९]	फाल्गुनशुक्ल	२०	शुक्र	दशमी	३४	३५

दशमी ३४ घडी ३५ पलाउप्रान्त एकादशी तिथिमा सुनको छाना चढाइएको देखिन्छ ।

देवदेवीका खटमा सुनका छाना चढाउने यो नियोगीहरूको हुन् भन्ने कुराको राम्रो उत्तर दिन म सक्तिनँ । यस्तो भए तापनि कसाही [नाय्]हरूलाई नियोगी^{१५७} भनेर लेखेको देखिएकोले ती देवदेवीका खटमा सुनका छाना चढाउने नियोगीहरू कतै कसाही त होइनन् भन्ने कुरा मेरो मनमा खेलिरहेछ । अर्को कुरा, एक थरी बङ्गालीहरूले आफ्नो थर नियोगी लेखेको देखिएकोले र नेवार राज्यमा बङ्गालीहरूको बसोबास भएको प्रमाण पाइएकोले^{१५८} छाना चढाउने ती नियोगी बङ्गाली मूलका त होइनन् भन्ने कुरा पनि मेरो मनमा त्यतिकै खेलिरहेछ ।

१५७. राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्मको रोलसङ्ख्या ई २००७/१४ को जातिनिर्णयमा सबभन्दा पहिलो श्लोक र त्यसको नेवारी अर्थ यसरी दिइएको छ—

कुलुथा नाम	पोरया नाम	नाथया नाम	संघत
चर्मकारश्च	मातंगी	नियोगी	रजकस्तथा ॥
धोबि	कोना	को	कुसाल
धोबी च	क्षत्रिकारश्च	लोहकारश्च	कुंडकृत ॥

वि. सं. २०३७ मा ललितपुरबाट जोशी रिसर्च इन्स्टिट्युटद्वारा प्रकाशित रोलम्ब १ वर्ष १ अङ्कमा छापिएको, जातिमालामा दोस्रो श्लोकमा नियोगि आएको छ (नेपाली खण्डको ७ पृष्ठ) र त्यसको तपस्विलमा नियोगी— नायक (८ पृष्ठ) भनी लेखिएको छ । कसाहीको नेवारी पर्याय नाय् भएकोले नायक र नाय् को सम्बन्ध देखिएको छ । यस कारण यताबाट पनि नियोगी शब्दले कसाहीलाई नै बुझाएको स्पष्ट भएको छ ।

जयस्थिति मल्ल राजाले धर्मशास्त्रहरूबाट उद्धरण गरेको नेपाली वर्णका जातको भेद कहिन्छ भनी जातिमालाको तेह्रौँ श्लोकमा लेखिएको छ । जातिनिर्णयमा दिइएका जात र राइटको वंशावलीमा जयस्थिति मल्लले छुट्ट्याएका ६४ जात भनी दिइएको नामसूची (वि. सं. १९३३ मा केम्ब्रिजबाट युनिभर्सिटी प्रेसद्वारा प्रकाशित, डानियल राइटको हिस्टरि अफ नेपाल, ट्रान्सलेट्इड् फ्रम् पर्वतिया [नेपालको इतिहास, पर्वतेबाट उल्ट्या गरिएको] का १८५-१८६ पृष्ठ) धेरै मिल्छ । राइटको वंशावलीमा कहीं कहीं ती जातको व्याख्या गरिए तापनि हामीलाई खास परेको नियोगी जातको चाहिँ व्याख्या त्यहाँ गरिएको छैन ।

१५८. उदाहरणार्थ वि. सं. १७३१ को एउटा ताम्रपत्रलाई यहाँ अघि सार्नुपरेको छ—

सम्बत् ७९५ चैत्रशुक्लपञ्चम्यान्तिथौ ॥ श्रीश्रीजयश्रीनिवास मल्लदेव श्रीश्रीजयजितामित्र मल्लदेव श्रीश्रीजय-
नृदेन्द्र मल्लदेव श्वति त्रिभय थाकूलसन ॥ दुं जल बाधय जुयाव थाय थायस थथओस श्री ३ इष्टदेवतासके
कर्महीन जुवस श्रीउपाध्याजुपनि पण्डितपनि मुनकाव बंधेज याड चोस्यं तयाया भाषा श्वति ॥ श्रीधर्मबु
उपाध्या श्रीदेवेन्द्र उपाध्या श्रीहरिनाथ उपाध्या श्रीरामचन्द्र उपाध्या श्रीकीर्तिराज उपाध्या श्रीसुदर्शन उपाध्या
श्वति उपाध्या श्रीयादव भट्टाचार्य श्रीश्रीमुख भट्टाचार्य श्रीसदाशिव भट्टाचार्य श्रीरूपनारायण चक्रवर्ती
श्रीवीरेश्वर चक्रवर्ती श्रीवैद्यनाथ राय श्रीबछ्पाप उफा, श्वति पण्डित श्रीहरिवंश श्रीशिवहरि श्रीबलभद्र
श्रीशिवनाथ श्वतिसमेत सो नगरया मुनकाव ओपनिस्के डेडाव शास्त्रस्मृतिया वचन कायाव ओल्लस आज्ञा
दोततिन याडाया, भाषा थथ्य जुरो ॥

(पाटन मूलचोकको ताम्रपत्रबाट । वि. सं. २०२० मा काठमाडौँबाट संशोधन—मण्डलद्वारा प्रकाशित, रामजी

द गोपालराजवंशावलीमा त्यस वंशावलीको मूल पाठ दिँदा कुनै कुनै अक्षर अशुद्ध पढिएकाले अर्थमा पनि पर्न गएका अशुद्धिको अर्को नमूना, तव कल वास वव वा तवकल वास वव^{१५६} भन्ने पाठबाट देखिन गएको छ । यस पाठको उत्था टूलो पानी पन्यो^{१६०} भनी धनवज्र गुरुले गर्नुभएको छ त त्यही उत्थाकै अनुसरण गरी दर वज् ए हेम्इ शाउर^{१६१} [टूलो पानी पन्यो], दर वज् हेम्इ रेन्फल्^{१६२} [टूलो वर्षा भयो], दर वज् ए हेम्इ रेन्फल्^{१६३} वा दर वज् ए भेरइ हेम्इ रेन्फल्^{१६४} [ज्यादै टूलो वर्षा भयो] भनी कमलप्रकाश मल्ल लेख्छन् । तर जुन लिपिमा हाम्रो वंशावली लेखिएको छ, त्यस लिपिमा ओकारसमेतको साउँ अक्षर जनाउन साउँ अक्षरमा कानदानी दिई डिको तानिसकेपछि बायाँपट्टि छेउमा डिकोलाई अलिकति मात्र घुमाइदिए पुग्ने भएकोले धनवज्र गुरुले वा पढनुभए पनि त्यो अक्षर वो हो भन्ने कुरा मूलमा हेर्दा छर्लङ्ग हुन्छ । अब त्यो, तव कलवास होइन रहेछ, तव कलवोस पो रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।^{१६५} पुरानो नेवारीमा सलहलाई कलवुस^{१६६} भनिने हुनाले हाम्रो वंशावलीको कलवोस वा कलवोस, त्यस रूपको ज्यादै नै नजीक छ भनी भनिरहनुपर्दैन ।^{१६७} यस कारण ने. सं. ३४० [वि. सं. १२७७] भाद्रशुक्लअष्टमीदेखि ने. सं. ४७५ [वि. सं. १४११] कार्तिकशुक्ल-प्रतिपदाभित्रका पूरा एक सय चौतीस वर्षाभित्र चार पटक यहाँ सलहको आक्रमण भएको कुराको टिपोट गर्दा त्यो वंशावली लेखनेले तव कलवोस वव भनी लेखेको देखिएको छ । यस कारण यसको उत्था गर्दा टूलाटूला सलह आए भनी लेखनुपर्नेमा टूलो पानी पन्यो भनी उत्था दिइएकोले अर्थको अनर्थ हुन गएको छ ।

त्यस वंशावलीको संस्कृत खण्डको अन्तमा तीन श्लोक दिइएका छन् । ती तीन श्लोकमध्ये पहिलो श्लोकमा राजाले

तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको अभिलेख-संग्रह १० भागका ११-१२ पृष्ठबाट ।)

भद्राचार्य, चक्रवर्ती र राय थर भएका बङ्गाली बाहुनहरूको नेपालखाल्डोमा बसोबास भइरहेको कुरा यताबाट बुझिएको छ ।

१५९. द गोपालराजवंशावलीका ४२, ४६, ५८, ६१ पृष्ठ ।

१६०. उही पुस्तकका ९०, ९४, १०६, १०९ पृष्ठ ।

१६१. उही पुस्तकको १३७ पृष्ठ ।

१६२. उही पुस्तकको १४१ पृष्ठ ।

१६३. उही पुस्तकको १५३ पृष्ठ ।

१६४. उही पुस्तकको १५६ पृष्ठ ।

१६५. ३४ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ३८ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ५० क पत्रको ५ पङ्क्ति, ५३ ख पत्रको ५ पङ्क्ति ।

१६६. ठाकुरलाल मानन्धरको नेवारी-अङ्ग्रेजी कोषमा कःबुइंचा ।

१६७. श्रीठाकुरलाल मानन्धरले यतापट्टि मेरो दृष्टि तानिदिनुभएको हो ।

गर्नुपने पांचवटा मुख्य कामको बयान गरिएको छ^{१६८} र पछिल्ला दुइ श्लोकमा चाहिँ स्थितिराज मल्लको प्रशंसाको साथै अर्जुनदेवको पतनपछि स्थितिराज मल्ल सर्वेसर्वा भएको कुरा लेखिएको छ।^{१६९} त्यस वंशावलीमा अन्यत्र केँ लिपिकरका प्रमादबाट भएका दोष त पहिलो श्लोकमा पनि हुने नै भए, तर पनि त्यो श्लोक सुललित छ र त्यहाँ व्याकरणको नियमको राम्रो पालना गरिएको छ भन्ने कुरा तथा बाँकी दुइ श्लोकमा चाहिँ त्यस वंशावलीमा सर्वत्र भए केँ भन्दा खालका अशुद्धिले युक्त शब्द छन् भन्ने कुरा ती श्लोक हेर्नेबित्तिकै हामीलाई लाग्छ। यताबाट सर्वत्र अशुद्ध लेख्ने ती वंशावलीकारले पहिलो श्लोक लेखेका होइनन् कि भन्ने हाम्रो मनमा पर्छ। यस विषयमा नेपाली उल्थाया केही नलेखे^{१७०} पनि अङ्ग्रेजी उल्थाया चाहिँ पहिलो श्लोकको अर्थ दिइसकेपछि वराहमिहिरको योगयात्रा २ अध्यायबाट गरिएको उद्धरण—कप्रम^{१७१} भनी त्यहाँ लेखिएकोले पहिलो श्लोक जसले वंशावली लेखे, तिनले लेखेका होइनन् भन्ने कुरा कमलप्रकाश मल्लको मनमा चढेको र त्यो श्लोक कहाँबाट सारिएको हो भन्ने कुरा पनि उनले पत्ता लाएको देखिएको छ।

मेरो अगाडि योगयात्राको छापा पुस्तक नभए पनि हामीकहाँ मूल योगयात्राको र भट्टोत्पलको टीकासहितको योगयात्राको लेखोट पुस्तक पनि भएकोले यस प्रसङ्गमा मैले ती पुस्तक पढाई हेरेँ, हेर्दा त्यो, योगयात्राको दोस्रो अध्यायको ३२ श्लोक रहेछ भन्ने मैले थाहा पाएँ। हाम्रो वंशावलीमा दुष्टस्य दण्ड स्वजनस्य पूजाः भन्ने पाठ भए पनि योगयात्रामा चाहिँ दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा भन्ने पाठ भएकोले र राजाको कर्तव्य दुष्टलाई दण्ड गर्नुको साथै सुजन [सज्जन] को आदर गर्नु पनि भएकोले लिपिकरको प्रमादले त्यस वंशावलीमा दण्डःको ठाउँमा दण्ड, पूजाको ठाउँमा पूजाः लेखिए केँ सुजन^० हुनुपर्नेमा स्वजन^० लेखिन गएको हो भन्ने मैले ठह्यौँ। भट्टोत्पलले लेखेको टीकामा सुजनस्यको पर्यायमा सज्जनस्य^{१७२} भनी दिइएकोले पनि शुद्ध पाठ सुजन नै हो भन्ने योगयात्राको स्पष्ट भएको छ।

यस प्रसङ्गमा मलाई ओट्टो ब्योटलिङ्को भारतीय सूक्ति पनि पढाउन मन लाग्यो र पढाई हेर्दा त्यो श्लोक त्यहाँ पनि भेटियो। विक्रमचरित र सुभाषितार्यावमा आफूले त्यो श्लोक भेट्टाएको कुरा ब्योटलिङ्कोले त्यहाँ लेखेकाले योगयात्रा उनले नपढाएको स्पष्ट देखिएको छ। यसो भए तापनि मूलमा सुजनस्य पूजा भन्ने पाठ दिई सुभाषितार्यावमा स्वजनस्य पूजा भन्ने पाठ छ भनी टिप्पणीमा लेखेकाले शुद्ध पाठ सुजनस्य पूजा नै हो भनी उनले ठह्यौँकोमा शङ्का छैन।^{१७३}

१६८. ३० क पत्रको २ पङ्क्ति।

१६९. ३० क पत्रका २-५ पङ्क्ति।

१७०. द गोपालराजवंशावलीको ८६ पृष्ठ।

१७१. उही पुस्तकको १३३ पृष्ठ।

१७२. हामीकहाँ भएको भट्टोत्पलको टीकासहितको योगयात्रामा सजनस्य भनी लेखिए तापनि त्यसको पर्यायमा सज्जनस्य भनी लेखिएकोले (१५ क पत्र) त्यो, सजनस्य नभई सुजनस्य हो भनी सहजै भन्न सकिन्छ।

१७३. वि. सं. १९२७-१९३० मा सेन्ट पिटर्सबर्गबाट प्रकाशित ओट्टो ब्योटलिङ्को इन्डिस्चे स्प्रुखे [भारतीय सूक्ति] को २८६० सङ्ख्याको श्लोक।

त्यो श्लोक योगयात्राबाट उद्धरण गरेको भनेर भन्दा भन्दै पनि योगयात्रामा नभएको स्वजनस्य पूजा भन्ने कान्तालाई नै मान्यता दिई टु रिस्पेक्ट, यान्ड, रिवर्ड, औन्'ज्, लइअल् सेन्^{१७४} [आपना भक्तजनलाई सम्मान गर्नु र इनाम दिनु] भनी कमलप्रकाश मल्लले लेखेको ठीक छैन भन्ने कुरा यी सबै कारणबाट स्पष्ट भएको छ । हुट्टस्य दण्डःको प्रसङ्गमा आएकोले पनि स्वजनस्य पूजाभन्दा सुजनस्य पूजा भन्ने पाठ बढी भिल्ले हुनाले स्वजन (आपना मानिस)लाई सम्मान गर्नु^{१७५} भनी धनवज्र गुहले गर्नुभएको अर्थ, अपभ्रष्ट पाठको अर्थ मात्र हो, कविको मूल शब्दको अर्थ होइन भनी भनिरहनुपर्दैन ।

बाँकी दुइ श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्दमा लेखिएका छन् र माथि भरखर भन्ने छँ, ती वंशावलीकारले आफूले रचेकाले होला, दुवै श्लोक अत्यन्त अशुद्ध छन् । त्यसले गर्दा ती श्लोकको वास्तव अर्थ बुझ्न निकै गाह्रो परेको छ । यति हुँदा हुँदै पनि द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले पहिलो श्लोकको भावसम्म दिन सकेका छन् भनी भन्नै पर्छ । तर दोस्रो श्लोकको भाव उतार्नचाहिँ उनीहरूले सकेका छैनन् भनेर पनि भन्नैपर्छ ।^{१७६} राजा अर्जुनदेव भागेको ? बाह्र वर्षपछि स्थितिराज मल्ल सर्वसर्वा भएको भाव पहिलो श्लोकबाट आउँछ । दोस्रो श्लोकको उठान सपूर्णे रविवच्छरेबाट हुन्छ र योगी नरहरिताथको उल्लेखमा यी दुइ पदको अर्थ हुँदा हुँदै पनि^{१७७} द गोपालराज-वंशावलीमा दिइएका नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै थरी उल्लेखमा यी दुवै पदको अर्थ परेको छैन । संज्ञाद्वारा सङ्ख्यालाई बुझाउने भारतीय पद्धतिको अलिकति मात्र पनि ज्ञान भएकाको लागि यी पदको अर्थ गर्न कति पनि गाह्रो पर्दैन । आदित्य [सूर्य] १२ थरी हुने हुनाले वच्छरे [शुद्ध रूप- वत्सरे = वर्षमा] पछिल्लिर भएको, सूर्यको पर्याय रवि शब्दको अर्थ १२ वर्ष भन्ने हुन्छ । रविवच्छरेको अगाडि सपूर्णे [शुद्ध रूप- सम्पूर्णे] भएकोले यी दुइ पदको अर्थ १२ वर्ष पूरा भएपछि भन्ने हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने, अघिल्लो श्लोकमा द्वादश वत्सरा [१२ वर्ष] भन्ने पदद्वारा आफूले व्यक्त गरेको भावलाई नै यहाँ कविले सपूर्णे रविवच्छरे भन्ने पदद्वारा बोह-याएका छन् ।

स्थितिराज मल्ल सर्वसर्वा भएको तिथिमिति, दोस्रो श्लोकको पछिल्लो पाउमा नेपालाद्गतेऽद्पुस्करशरे मार्गा-शितस्यां तिथौ^{१७८} भनी त्यस वंशावलीमा दिइएको छ । यस पूरा पाउको अर्थ, नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै उल्लेखमा छुटाइएकोले द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको त्यस श्लोकको उल्लेख कति कच्चा छ भनी भनिरहनुपर्दैन ।

नेपालाद्गते [नेपालसंवत् जाँदा] पछि आएको अद्पुस्करशरे यस समस्त पदद्वारा व्यक्त गरिएका यी अङ्कले नेपालसंवत्को वर्ष बुझाउँछन् भन्ने कुरामा शङ्का छैन । तर पनि यी अङ्क निकै ठूला भएकाले नेपालसंवत्को सन्दर्भमा

१७४. द गोपालराजवंशावलीको १३३ पृष्ठ ।

१७५. उही पुस्तकको ८६ पृष्ठ ।

१७६. उही पुस्तकको ८६ पृष्ठमा नेपाली उल्लेख, १३३ पृष्ठमा अङ्ग्रेजी उल्लेख ।

१७७. हिमवत्संस्कृति १ अङ्कको ३१ पृष्ठ ।

१७८. द गोपालराजवंशावलीमा यस पाउको पाठ दिँदा मूलमा हुँदा हुँदै पनि खण्डाकार टुटाइएको छ र मूलमा तिथौ भएकोमा तिथौ भनी छपाइएको छ ।

क्वाट्टु हेर्दा यी असम्भव देखिन्छन् । किन भन्नुहोला भने, यस समस्त पदको पहिलो पद अर्द्धको अर्थ बादल वा वर्षा^{१७६} भन्ने भएकोले, संज्ञाद्वारा सङ्ख्या बुझाउँदा वर्षबोधक शब्दको प्रासङ्गिकता नभएकोले र बादललाई बुझाउने शब्द जति १७ का पर्याय^{१८०} हुने हुनाले, कामदेवका बाणले पाँच थरी काम गर्छन् भन्ने प्रसिद्धि भएकोले र वाण र बाणका पर्यायले ५ लाई बुझाउने हुनाले वाणको पर्याय भएको, पछिल्लो पद शरले ५ लाई बुझाएकोले स्थितिराज मल्ल राजा हुँदा ने. सं. ५००० भन्दा पनि बढी वित्तिसकेको पो देखिन गयो ! यस कारण, यहाँ अर्द्धपुस्करशर भनी लेखिए तापनि चन्द्रमाका पर्यायमा अब्ज^{१८१} शब्द पनि भएकोले र चन्द्रमाले १ लाई बुझाउने भएकोले नेपालाब्दगते लेखदा अर्द्ध शब्द भरखरै लेखेका वंशावलीलेखकले अब्ज लेखनुपर्नेमा कुविकई अर्द्ध नै लेख्न पुगेको ठहरिन्छ ।

सङ्ख्यालाई संज्ञाद्वारा बुझाउने विषय परेका चलतीका आधुनिक पुस्तकहरूमा पुष्कर [हाम्रो वंशावलीमा अशुद्ध रूप-पुष्कर] शब्द नपरे पनि त्यसको अर्थ गर्न अर्को उपाय निकाल्न नसकिने होइन । पुष्करको अर्थ सूँडको टुप्पो, बाजाको अग्रभाग, पानी, आकाश, तरवारको मध्यभाग, कमल, तीर्थविशेष र जडीबूटीविशेष हुने कुरा अमरकोष-बाट हामीलाई थाहा हुन्छ ।^{१८२} संज्ञाद्वारा सङ्ख्यालाई बुझाउने सन्दर्भमा अधिल्ला तीन अर्थको, अनि पाँचौँ, छैटौँ र सबभन्दा पछिल्लो अर्थको पनि प्रासङ्गिकता नभएको स्पष्ट छ । पुष्कर शब्दले तीर्थविशेष अर्थात् अजमेरको नामी

१७६.

अर्द्धौ जीमूतवत्सरो ॥८८॥

(अमरकोश ३ काण्ड नानार्थवर्ष)

[अर्द्ध, बादल र वर्षको नाउँ ।]

१८०.

एनाम्मेघ बलाहश्च घट सप्तादशस्य च ॥१७॥

(सुमतित्र मध्यमाधिकार)

[मेघार्थका घटाश्चैव शब्दाः सप्तदशार्थकाः ।]

(नयराज पन्तद्वारा प्रतिसंस्कृत (अप्रकाशित) पाठ)

[बादललाई बुझाउने, मेघ र बलाहक जस्ता शब्द र घट [गात्रो] लाई बुझाउने शब्दले सत्रलाई बुझाउँछन् ।]

१८१.

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥१३॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

अब्जो जंवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥१४॥

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(अमरकोश १ काण्ड दिवर्ष)

[हिमांशु, चन्द्रमस, चन्द्र, इन्दु, कुमुदबान्धव, विधु, सुधांशु, शुभ्रांशु, ओषधीश, निशापति, अब्ज, जंवातृक, सोम, ग्लौ, मृगाङ्क, कलानिधि, द्विजराज, शशधर, नक्षत्रेश, क्षपाकर (यति चन्द्रमाका नाउँ) ।]

१८२.

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधि विशेषयोः ॥१८६॥

(अमरकोश ३ काण्ड नानार्थवर्ष)

पुष्करतीर्थलाई पनि बुझाउने र ज्येष्ठ, मध्यम र कनिष्ठ गरी तीनवटा पुष्करतीर्थ भएका र समाहारमा तिनलाई त्रिपुष्कर भन्ने चलन छ ।^{१८३} यस कारण पुष्कर शब्दले ३ लाई^{१८४} बुझाउँछ भनी सुमतित्रमा लेखेको कुराको हामीलाई अर्थ लाग्छ । यस कारण, यहाँ परेको पुष्कर शब्द, आकाश र तीर्थविशेषमध्ये केलाई बुझाउने अङ्कको अर्थमा आएको हो, यो कुरा ऊवाट्ट भन्न सकिँदैन । पुष्कर शब्द यहाँ आकाशको पर्यायमा आएको हो भन्ने यसले शून्यलाई र तीर्थविशेषको अर्थमा आएको हो भन्ने यसले तीनलाई बुझाउने भएकोले हामी रनभुल्लमा पछौं तापनि यस शङ्काको पनि समाधान गर्न सकिने हुनाले हातखुट्टा छोडिहाल्नु भन्ने पर्दैन । भारादारहरूको सम्मति लिई स्थितिराज मल्लले बनेपाको किल्लामा राजा अर्जुनदेवलाई पठाएको घटनाको तिथिमिति हाम्रो वंशावलीको नेवारी खण्डमा आएको छ । त्यताबाट त्यो घटना ने. सं. ५०१ मा भएको कुरा स्पष्ट बुझिएकोले^{१८५} स्थितिराज मल्ल सर्वेसर्वा भएको संवत्को अङ्क दिँदा संस्कृत खण्डमा बीचमा आएको पुष्कर शब्दको अर्थ तीन नभई शून्य हो भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

संवत् दिइसकेपछि मार्गाशितस्यां तिथो भनी त्यस पाठमा लेखिएकोले त्यो घटना मार्ग महीनाको कृष्ण [असित, मूलमा अशुद्ध रूप- अशित] पक्षमा घटेको रहेछ भन्ने कुरा बुझिए तापनि तिथिको हकमा चाहिँ तिथिको सबभन्दा पछिल्लो अक्षर °स्यां मात्र त्यहाँ लेखिएकोले अब बाँकी रहन गयो, त्यहाँको तिथि कुन हो भनी निर्णय गर्ने काम । सप्तम्यन्त °श्यां [मूलमा अशुद्ध रूप- स्यां] मात्र त्यहाँ लेखिएको हुनाले त्यो तिथि, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी र चतुर्दशीमध्ये जुनसुकै पनि हुन सक्छ । संस्कृत खण्डको अन्त्यमा यो श्लोक सिद्धिनेबित्तिकै सम्वत् ५०१ मार्गाशिर-
व १२^{१८६} भनी लेखिएकोले र नेवारी खण्डमा अर्जुनदेवलाई धपाएको संवत् महीना र पक्ष मात्र नदिई भारतीय

१८३. मोनियर-विलियम्जको संस्कृत-अङ्ग्रेजी कोषमा पुष्कर ।
तारानाथ तर्कवाचस्पतिको वाचस्पत्यमा त्रिपुष्कर ।

१८४.

रामा पुष्कर लोकाञ्च गुण तेत्र हुताशनम् ।
ज्वलनो रोहिदश्चाग्नि कृशानु पावको शिखि ।]
वैश्वानरानल वह्नि सप्ताच्चि हव्यवाहन ।
अनलो गगवज्वालश्च धामा ज्योतिर्द्युतिक्रमा ।
दीप्त दहन शूलञ्च त्रिः तृतीयस्त्रयस्य च ॥३॥

(सुमतित्र मध्यमाधिकार)

[पुष्करं रामलोको च गुणस्त्रेता हुताशनः ।
ज्वलनो रोहिताश्वोऽग्निः कृशानुः पावकः शिखी ।
वैश्वानरानलो वह्निः सप्ताच्चिर्हव्यवाहनः ।
अनलस्तिग्मज्वालश्च धाम ज्योतिर्द्युतिः क्रमः ॥
दीप्तश्च दहनः शूलं त्रयं चेति त्रिवाचकाः ॥]

(प्रति संस्कृत पाठ)

१८५. ५९ ख पत्रका २-४ पङ्क्ति ।

१८६. ३० क पत्रको ५ पङ्क्ति ।

कालगणनाका पाँच अङ्कमध्ये करणबाहेकका चार अङ्क दिवें स ५०? मार्गशिरकृष्णद्वादशी स्वाति सोमन, शुक्रवार कोहू मनी लेखिएकोले^{१८७} त्यस त्याले द्वादश्यालाई नै बुझाएको हो भन्ने कुरा छलङ्ग भएको छ । यताबाट, द गोपालराजवंशावलीका कर्ताहरूले अर्थ नगरी त्यसै छोडेको पूरं पाउको अर्थ स्पष्ट भएको छ ।

ने. सं. ५०१ [वि. सं. १४३७] मार्गकृष्णद्वादशीको दिन अर्जुनदेवलाई घपाई स्थितिराज मल्लले पूरा अधिकार लिएको देखिएकोले र अर्जुनदेव भागेको (?) १२ वर्ष बितिसकेपछि मात्र स्थितिराज मल्ल सर्वेसर्वा भएको कुरा बुझिएकोले ने. सं. ४८९ [वि. सं. १४२५] तिर अर्जुनदेवको अधिकार खस्कन थालेको देखिन गएको छ ।

अर्जुनदेव र जयसिहराम एक गठ भई डवा खोली ने. सं. ४८९ [वि. सं. १४२५] कार्तिकशुक्लदशमीको दिन त्रिपुरमा पसे भनी हाच्रो वंशावलीमा लेखिएकोले^{१८८} भोन्त [बनेपा]वंशका गद्दीनशीन राजा अर्जुनदेवलाई बनेपाका रैथाने र महाथ [महामन्त्री] जयसिहरामसँग मिली भक्तपुरको शक्तिकेन्द्र त्रिपुरदरवारमा बलजपती पस्त परेको कुरा बुझिए तापनि त्यो अवस्था किन आइपयो भन्ने कुरा चाहिँ अस्पष्ट नै छ । त्रिपुरदरवारभित्र पस्त अर्जुनदेवले बल लाउनुपरेकोले उपराज स्थितिराज मल्लले उनलाई रोकेको कुरा त्यहाँ नलेखिए तापनि स्थितिराज मल्लले नै उनलाई दरवारभित्र घुस्र्न दिन नखोजेको देखिन्छ र त्यसैले गर्दा उनलाई भान परेको हो कि भन्ने अनुमान हुन्छ ।

पश्चिमबाट राजा जितारि मल्लले ने. सं. ४०८ [वि. सं. १३४४] को पूस महीनामा नेपालखाल्डोमा हपला गरेको कुरा हाच्रो वंशावलीमा एक ठाउँमा आएको छ ।^{१८९} जितारि मल्लसँग आएका खसियाहरूमध्ये सयौंलाई भारेर नेपालखाल्डोका बासिन्दाहरू वन पसेको, त्यसले गर्दा खसियाहरू भागेको, अनि ती बासिन्दाहरू आआपना ठाउँमा फर्केको कुरा त्यस बयानबाट बुझिन्छ । मारिने खसियाहरूको सङ्ख्या अठ्ठ^{१९०} सय थियो भनी त्यस वंशावलीमा लेखिएकोले आठ र अठ्ठमा केही सादृश्य भएकोले होला, बेङलले (एट?) हन्ड्रड [आठ?] सय] भनी अठ्ठ सयको अर्थ गरेको देखिन्छ । तैपनि आठको पर्यायको रूपमा अठ्ठलाई लिनुपर्दा उनी पूरापूर सन्तुष्ट थिएनन् भन्ने कुरा एट [आठ] लाई कोठभित्र राखी एटपछि उनले प्रश्नचिह्न लगाएकाले देखिन गएको छ । ऐ. शि. बाबुराम आचार्यले भने त्यस घटनाको बयान गर्दा ८०० खसिया भनी लेख्नुभएकोले अठ्ठ शब्द, आठको पर्याय हो भन्ने कुरा उहाँले

१८९क. ५४ ख पत्रका) २-३ पङ्क्ति ।
१८७.

ने. सं. ५०१ [वि. सं. १४३७] मार्गकृष्ण [पूर्णात्मानले पौषकृष्ण]

गते	वार	तिथि	घडी	पला	नक्षत्र	घडी	पला	योग	घडी	पला
मार्ग २६	शुक्र	एकादशी	२६	११	चित्रा	२०	०	शोभन	३७	४९

एकादशी २६ घडी ११ पलाउप्रान्त द्वादशी तिथिमा, चित्रा २० घडीउप्रान्त स्वाति नक्षत्रमा, शोभनयोगमा अर्जुनदेवलाई बनेपा पठाएको देखिन्छ ।

- दिनेशराज पन्त

१८८. ५४ ख पत्रको ५ पङ्क्ति ।

१८९. २६ ख पत्रका १-३ पङ्क्ति ।

१९०. द गोपालराजवंशावलीको पाठ- अठ्ठ (३४ पृष्ठ) ।

निर्घण्टकसँग सकार्णभएको थियो भन्ने देखिन गएको छ । त्यसैले गर्दा धनद्वज गुरलगायत धेरैजसो ऐतिहासिकहरू -त्यसमा म पनि पर्छु- ऐ. शि. बाबुराम आचार्यकै पछि लागी वि. सं. २०४१ सम्म हिंडिरहेका थिए । संस्कृतको अर्धयुष्ट शब्द र आर्यमूलका विभिन्न मध्य र नव्य भारतीय भाषाहरूमा पाइने, यही शब्दका थरीथरीका रूपले साढे तीनलाई बुझाउने गरेको देखिएकोले हाम्रो वंशावलीमा आएको यो अर्धयुष्ट शब्द पनि अर्धयुष्टबाटै बनेको हो र यसको अर्थ आठ नभई साढे तीन नै हो भनी मैले ठहुर्याएँ । अनि यस विषयमा सबै कुरा खोली लामै लेख लेखेँ र त्यो लेख वि. सं. २०४१ माघमा पुष्पिमाको ६० अङ्कमा प्रकाश गराएँ । मेरो लेखको प्रकाशनसमय र द गोपालराजवंशावलीको प्रकाशनसमयमा पाँच महीना जतिको मात्र अन्तर भएकोले द गोपालराजवंशावलीमा दिइएका त्यस वंशावलीका नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै थरी उत्थामा अर्धयुष्ट शब्दको अर्थ आठ भनी गरिएकोमा नयाँ लेखको उपयोग गरिएन भनी खोट लाग्न त त्यतिबिधि मिल्दैन । तर पनि त्यस्ता अशुद्धिको परिमार्जन आफ्नै वर्षबाट पनि हुन सक्ने हुनाले द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको त्यस वंशावलीको अर्थ पारमाथिक नभई पतानुगतिक भएको नमूना त्यहाँ दिइएको अर्धयुष्ट शब्दको अर्थले देखाएको छ भनेर खोट लाग्न चाहिँ अवश्य सकिन्छ ।

द गोपालराजवंशावलीका कतहरूले त्यो वंशावली राम्रोसँग नबुझेको कुरा यतासम्मका कुराबाट हलङ्का भएकोले प्यासइजइज् ह्विच् आर् रिलेग्लेस्लि अबरवयूर, याट् दिस् रटेज् अफ् आउर् रटइइ, आर् फार् याण्ड् प्यू बिट्दोन् । १९१

[(गोपालराजवंशावलीका) बुझिदैं नबुझिने हिरसा, हाम्रो परिश्लनको यस अवस्थामा विरलै छन् ।]

भनी कमलप्रकाश मल्लले लेखेको कुरा वास्तव नभई गर्वोक्ति मात्र हो भनी भनिरहनुपर्दैन ।

एकापट्टि मल्लको तलको दाबी

ए कन्स्टन्ट् पेस्ज्अल् अफ् द टेवरट् ओभर् द यर्ज्, रीड्इड् इट् ओभर् याण्ड् ओभर् अरेन्, ह्यान् प्रोभाइड्इड् मेन्इ यान् इन्टरन्ल् वल्लु टु द मीन्ड् अफ् इन्डिभिड्युअल् एक्सप्रेसन्ज्, प्रेज्इज् याण्ड् वर्ड्ज् फर् ह्विच् अलास् ! देर् इज् नो अब्अर् एवस्टरन्ल् रलस् असेल्एल् । देर् इज् रिटल् ए स्मल् बट् हाईर् कर् अफ् आइसोलेट्इड् आइटरज् याण्ड् वर्ड्ज् ह्विच् आर् इनेवस्लिकेल् । बट्, फर्चन्एट्लि, दे कन्स्टिट्युट् ए मार्जिन्अल् कम्पोनन्ट् अफ् द थ्यारथिष् (ई. जी., आइटरज् इन् ए फोस्ट्, आइटरज् इन् ए प्राइस्-लिरट्, आइटरज् यूएड् इन् । द कर्अनेशन्, ईटीसी.) । द जिग्स पज्ल् इज्, होप्फुल्लि, सल्लुड्, याण्ड् द कोड्, फाइन्ल्लि, ब्रयावड् । १९२

[हरे शिव, जसका अरू बाहिरिया व्याख्या पाइँदैन, त्यस्ता उक्ति, विशेषवाक्य र शब्दका अर्थको भित्री कुराक, मूल पाठको लगातार वर्षौँसम्म ध्यान दिएर गरिएको बेचाइबाट, यसको वारंवारको पढाइबाट जुट्न गएको छ । व्याख्या गर्न नसकिने, छुट्टाछुट्टै अदत र शब्दहरूको सानो, तर साह्रो चुरो अर्थ छ । तर ती,

- १९१. द गोपालराजवंशावलीको इन्ट्रडक्शन्को ४ पृष्ठ ।
- १९२. इन्ट्रडक्शन्को २० पृष्ठ ।

सौभाग्यवशा त्यस वृत्तान्तका छेउछाउका अङ्ग (उदाहरणार्थ- भोजमा (राखिएका) अदत, मूल्यसूचीमा (दिइएका) अदत, राज्याभिवेकमा प्रयोग गरिएका अदत आदि) हुन् । गोरखधन्दा पार भएको आशा छ र आखिरमा कूटलेख फोरिएको छ ।]

देख्दा

अर्को गृह, द गोपालराजवंशावलीमा दिइएको त्यस वंशावलीको उल्लेखमा मल्लले कित्तेका कुरामा बाहेक अन्यत्र पनि प्रशस्त अशुद्धि भेट्टाउँदा

विषय कति गल्हो छ भन्ने कुरा नबुझीकन त्यस विषयमा कलम चलाउन आतुरिएको मान्छेले यसभन्दा बढी के पो बोल्न सक्छ भनी विस्त बुझाउन मन लाग्छ ।

नेपालबाल्डोमा आजभन्दा ८७६ दू सय वर्षअघि लेखिएको त्यस वंशावलीमा कालमान ने. सं. र त्यसअनुसारका तिथिमितिमा दिइएका छन् । धेरैजसो घटनाको बाकायदा तिथिमिति दिई तयार गरिएको त्यस वंशावलीको प्रामाणिकता जाँचन किंवा आजका पाठकहरूलाई सजिलो पार्न सबै तिथिमितिहरूको गणना गरी आज बढी चलनचलतीमा भएका तिथिमितिमा तिनलाई परिणत गर्नु पनि त्यस वंशावलीको साङ्गोमाङ्ग सम्पादनसित्र पछि जस्तो मलाई लाग्छ । तर हात्रा सम्पादकहरूले नेपाली उल्लेखमा संवत् मात्र परिणत गरी अरु तिथिमिति त्यस छोडिदिएकाले र अङ्ग्रेजी उल्लेखमा त्रिति पनि तयरेकाले^{१६३} त्यस वंशावलीको सम्पादनमा ठूलै कमी रहन गएको छ भन्ने मैले ठानेको छु ।

मूलको ने. सं. लाई द गोपालराजवंशावलीमा वि. सं. मा परिणत मात्र गर्दा पनि ठाउँठाउँमा बिग्रन गएको कुरा यस प्रसङ्गमा लेखनुपरेको छ । ने. सं. अनुसार कातिकशुक्लप्रतिपदाको दिन संवत् फिर्ने र वि. सं. अनुसार सौरमानको हिताबले मेषसङ्क्रान्तिको दिन संवत् फिर्ने हुनाले चैत्र महीनासहितको ने. सं. लाई वि. सं. बनाउँदा मेषसङ्क्रान्तिको तिथिशुद्धि नर्याईकनै अन्दाजको भरमा काम गर्दा कहिलेकहीं बिग्रन जान्छ भन्ने कुरालाई द गोपालराजवंशावलीले देखाएको छ । उदाहरणको लागि ने. सं. ५०३ चैत्रशुक्लदशमी र ने. सं. ५०६ चैत्रशुक्लद्वादशीलाई वि. सं. बनाउँदा त्यहाँ बिग्रोको कुरालाई धि धि सार्न सकिन्छ । कुरा के भने, ने. सं. ५०३ को मेषसङ्क्रान्ति, चैत्रकृष्ण [पूर्णाङ्कमानले वैशाखकृष्ण] अष्टमीको दिन पर्ने हुनाले ने. सं. ५०३ चैत्रशुक्लदशमीको दिन मेषसङ्क्रान्ति लागिसकेको हुँदैन । यस कारण द गोपालराजवंशावलीमा त्यस तिथिमितिलाई ने. सं. ५०३ (वि. सं. १४४०) चैत्रशुक्लदशमी^{१६४} भनी लेखेको मिल्दैन र त्यसलाई ने. सं. ५०३ [वि. सं. १४३९] चैत्रशुक्लदशमी भनी लेखनुपर्छ भन्ने स्पष्ट छ । त्यस्तै गरेर ने. सं. ५०९ को मेषसङ्क्रान्ति, चैत्रकृष्ण [पूर्णाङ्कमानले वैशाखकृष्ण] चतुर्दशीको दिन पर्ने हुनाले ने. सं. ५०९ चैत्रशुक्लद्वादशीको दिन पनि मेषसङ्क्रान्ति लागिसकेको हुँदैन । यस कारण द गोपालराज-

१९३. अङ्ग्रेजी उल्लेखमा अपवादस्वरूप, एउटा घटनाको ईसवी संवत् मात्र (द गोपालराजवंशावलीको १२९ पृष्ठ), ने. सं. मात्र दिइएको एउटा घटनाको ई. सं. (१२६ पृष्ठ), ने. सं. र महीना मात्र दिइएको एउटा घटनाको ई. सं. मात्र (१३० पृष्ठ) र बुझ्दा घटनाका पूर्व तिथिमिति (१३१ पृष्ठ) ईसवी संवत्अनुसार दिइएका छन् ।

१९४. द गोपालराजवंशावलीको ८५ पृष्ठ।

वंशावलीमा त्यस तिथिभित्तिलाई ने. सं. ५०६ (वि. सं. १४४६) चैत्रशुक्लद्वादशीको दिन^{१६५} भनी लेखेको मिल्दैन र त्यसलाई ने. सं. ५०६ [वि. सं. १४४५] चैत्रशुक्लद्वादशीको दिन भनी लेख्नुपर्छ भन्ने स्पष्ट छ । ने. सं. ५०९ चैत्रशुक्लद्वादशीको त्यस घटनाको विषयमा लेख्नुपर्दा यही कुरा विचार गरेर वि. सं. २०३१ मा मैले वि. सं. १४४५ भनी लेखेको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।^{१६६}

अङ्ग्रेजी उल्था सकिएपछि द गोपालराजवंशावलीमा ग्लस्त्रि अफ् नेवारी वर्डज् [[नेवारी शब्दार्थसूची] दिइएको छ । यस शब्दार्थसूचीमा दोस्रो वंशावलीबाट नेवारी शब्दहरूको फेहरिस्त वर्गक्रमले चढाइएको छ^{१६७} भनी त्यस खण्डको उठानमै कमलप्रकाश मल्लले लेखेकाले त्यस वंशावलीको नेवारी खण्डमा परेका नेवारी भाषाबाहेकका अरू भाषाका शब्द त्यहाँ परेका छैनन् भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ । तर आदेश, आम्र, उपाध्याय, उभय, दिन, दुर्भिक्ष, प्राकार, प्रेतक्रिया, महामारी, महासंघट्ट यजमान, व्यवहार, सुभिक्ष, हेतु जस्ता संस्कृत शब्द त्यस शब्दार्थसूचीमा पारिएकाले नेवारी खण्डका नेवारी शब्द मात्र त्यहाँ पारिएका रहेनछन् र कमलप्रकाश मल्लले नभने पनि नेवारीबाहेकका अरू भाषाका शब्द पनि त्यहाँ पारिएका रहेछन् भनी स्पष्ट देखिएको छ । शब्दार्थसूचीको प्रस्तावनामा कमलप्रकाश मल्लले लेखेन बिराए पनि नेवारी खण्डमा भए जति सबै शब्द त्यहाँ पारिएका रहेछन् भनेर भनूँ भने पनि अष्टिङ् (४९ क पत्रको ५ पङ्क्ति) र एणिशि (६१ क पत्रको २ पङ्क्ति) जस्ता नेवारी शब्दसुद्धा त्यहाँ पारिएका छैनन् । यस कारण त्यस शब्दार्थसूची बनाउन बस्दा कमलप्रकाश मल्लको अगाडि कुनै स्पष्ट खाका थिएन भनी भन्दा अर्धलो हुँदैन ।

त्यस शब्दार्थसूचीमा मूल वंशावलीका शब्दको उद्धरण गर्दा मूल प्रतिको पत्रसङ्ख्या मात्र नदिई कुन पङ्क्तिमा त्यो शब्द आएको छ भन्ने पनि त्यहाँ खुलाइएकोले त्यस वंशावलीलाई राम्रोसँग पढ्न खोज्ने मानिसलाई निकै सजिलो भएको छ । तर त्यसरी पत्रसङ्ख्या र पङ्क्तिसङ्ख्या दिँदा जति होश पुऱ्याउनुपर्थ्यो, त्यति नपुऱ्याइएकोले त्यस शब्दार्थसूचीमा ठाउँठाउँमा गलती भएका छन् । अपनाह सनो ४७ क पत्रको ५ पङ्क्तिमा पनि आएको छ भनी त्यहाँ लेखिए तापनि त्यो शब्द मल्लले लेखेको ठाउँमा देखिँदैन । उभेजासन ५१ ख पत्रको २ पङ्क्तिमा त पाइँदैन, त्यसभन्दा पछिल्लो पङ्क्तिमा मात्र त्यो छ । कुन्चिन थिव ५८ ख पत्रको ५ पङ्क्तिमा आएको छ भनेर त्यहाँ लेखे तापनि त्यो शब्द त्यहाँ छैन । ३९ ख पत्रको २ पङ्क्तिमा आएको खण्डमा त्यस शब्दार्थसूचीमा ३९ क पत्रको ४ पङ्क्तिमा आएको देखाइएको छ । यी त उदाहरण मात्र हुन्, खोजी पसे अरू पनि गलती देखाउन नसकिने होइनन् ।

कुनै शब्द त्यस शब्दार्थसूचीमा चढाउँदा उही शब्द प्रत्यय नलागी आएको खण्डमा अथवा भिन्नाभिन्नै प्रत्यय लागी आएको खण्डमा अलगअलग चढाउने गरेको कुरा त्यस शब्दार्थसूची हेर्दा देखिन्छ तापनि सर्वत्र त्यस नियमको पालन नभएको कुरा पनि त्यतिकै देखिन्छ । त्यस वंशावलीमा कमसेकम दुइ पटक भहीहिसके^{१६८} आएको छ

१९५. उही पुस्तकको ११४ पृष्ठ ।

१९६. पूर्णिमा ३१ अङ्कको १६२ पृष्ठ ।

१९७. ग्लस्त्रिको प्रस्तावनाबाट उल्था गरेकी।

१९८. ३५ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ४१ ख पत्रको १ पङ्क्ति ।

र उदाहरणको लागि त्यही शब्द नै अधि सारो । शब्दार्थसूचीमा ० सके नहालीकन भन्नीहि मात्र दिइएको छ । त्यति मात्र कहाँ हो र, सके अलग पनि शब्दार्थसूचीमा कतै दिइएको छैन ।

कहिलेकही त्यस सूचीमा संज्ञा र क्रिया दुवैलाई मिलाई प्रभा दुन्ता जस्ता शब्द चढाइएको पनि छ । ती दुइ शब्दलाई अलग अलग राख्दा पनि अर्थ फरक नहुने हुनाले यसरी संज्ञा र क्रिया किन एक ठाउँमा राख्नुपर्ने, केही बुझिँदैन ।

यस शब्दार्थसूचीमा शब्दहरूको फेहरिस्त वर्णक्रमले चढाइएको छ भनी मल्लले भने तापनि त्यस नियमको उल्लङ्घन भएको कुरा खोज्न मेहनत गर्नुपर्दैन । मल्लको शब्दार्थसूचीमा कदंब अगाडि आउँछ, कतिला पछिबाट आउँछ । कह्लिहामाझिको पछाडि कलातपिनिस आउँछ । डंडको अगाडि डंड याडा, तवकल वासपछि तव काहल र त्वहतेमाडापछि त्यवछि किन आएको हो भन्ने कुरा म पटक बुझ्दिन । लीछिपछि लोक, लोकपछि लुयिति आएकोले मल्लको वर्णक्रमअनुसार ईपछि ओ, ओपछि उ आउने रहेछ कि भन्ने शङ्का उठ्न गएको छ ।

उही शब्द मूलपाठमा एक थरी र शब्दार्थसूचीमा अर्को थरी गरेर दिइएका उदाहरण द गोपालराजवंशावलीमा गति भने पनि पाइन्छन् । मूल पाठको चतु अङ्क (५४ ख पत्रको १ पङ्क्ति) लाई शब्दार्थसूचीमा जोडेर दिइएको छ । मूलको चोङ्गव^{१६६} (३८ क पत्रको २ पङ्क्ति, ४० क पत्रको ५ पङ्क्ति, ६२ क पत्रको ४ पङ्क्ति), शब्दार्थसूचीमा चोङ्गव हुन पुगेको छ । त्यस्तै गरेर च्वापड् (५१ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) लाई च्वापड गरेर शब्दार्थसूचीमा छपाइएको छ । सबभन्दा हाँसो उठ्ने कुरा त उल्लेखमा हिज् वोन् बद्अर/कज्न्^{२००} [आपने दाजुभाइ/दाजुभाइ पने] भनी आफूले उल्लेख गरेको थव साल (५८ क पत्रको १ पङ्क्ति) लाई मल्ल शब्दार्थसूचीमा थव साल पान पुग्छन् र त्यसको अर्थ दिस्यर् [यो वर्ष] भनी गर्न पुग्छन् । वर्षलाई बुझाउने यो फारसी शब्द^{२०१} त्यस वंशावलीमा कसरी पने गयो भनी विद्वग्मन्य मल्ललाई सोध्दा उनले के जवाफ दिने हुन् कुत्रि ? मूल पाठमा भएको पर्यालितने (५५ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) शब्दार्थसूचीमा कतै छैन । त्यसको साटो लितने दिइएको छ, पर्यालाई चाहिँ अधिल्लो शब्द गुणीमा जोडिदिई गुणीपर्या शब्द बनाइएको छ । मूल पाठको पनीसि कोहू पि (५३ ख पत्रको १ पङ्क्ति) लाई शब्दार्थसूचीमा नीसिकोन्हु बनाइएको छ र सबभन्दा अगाडिको पलाई र सबभन्दा पछाडिको पलाई मल्लले कता लगेर छोडिदिए, यसको पत्तै लाग्दैन । मूलको पंत (४२ ख पत्रको ५ पङ्क्ति), शब्दार्थसूचीमा पन्त हुन गएको छ । मूलका लिछिवु (३८ क पत्रको ३ पङ्क्ति) लिछिवु (५७ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) वा लिछिवुः (६२ ख पत्रको २ पङ्क्ति) शब्दार्थसूचीमा लिछिवु हुन पुगेको छ । मूल पाठको वय विसन (४६ ख पत्रको २ पङ्क्ति) शब्दार्थसूचीमा वय बि सन भई देखा पर्छ र मूल पाठको वयकम् (५६ क पत्रको ५ पङ्क्ति) चाहिँ वयकम् हुन पुग्छ ।

१९९. मूलमा ड्ग्व जोडेर लेखिएको छ ।

२००. द गोपालराजवंशावलीको १६० पृष्ठ ।

२०१. वि. सं. २०२९ मा लखनऊबाट हिन्दी समितिद्वारा प्रकाशित, मुहम्मद मुस्तफा खाँ महाहको उर्दू हिन्दी शब्दकोश (२ संस्करण) मा साल ।

मूल पाठ दिँदा व भनी पढिएका अक्षर शब्दार्थसूचीमा व गरेर पनि छपाइएका छन् र यस किसिमका असङ्गतिका कुरा उदाहरण पाइन्छन् । मूलपाठका वंधि (४६ ख पत्रको १ पङ्क्ति), वच्छिजु (५७ क पत्रको २ पङ्क्ति), वसन (४९ क पत्रको ३ पङ्क्ति) र वसरपा (४३ क पत्रको ३ पङ्क्ति) लाई शब्दार्थसूचीमा क्रमशः वंधि, वच्छिजु, वसन र वसरपा पारिएको कुरा यसका केही उदाहरण हुन् । यस कारण शब्दार्थसूचीमा व आदिमा भएका शब्द जति, फेरि दोहऱ्याएर सच्याउनु आवश्यक छ वा मूल पाठमा व आदिमा भएका धेरै शब्दलाई व आदिमा भएका बनाउनुपर्छ । शब्दार्थसूचीमा विधान, विधि, विवाह जस्ता शब्द वको क्रममा परेकाले र मूल पाठमा ती शब्द वकारादि गरी छपाइएकाले व आदिमा राखिएका शब्द पनि दोहऱ्याएर सच्याउनुपर्ने भएको छ । मूल पाठमा ह अगाडि आएको संयुक्ताक्षर भएको कुह्नु (६२ ख पत्रको २ पङ्क्ति) कोह्नु (४१ क पत्रको ३ पङ्क्ति) र ह्याया (४१ ख पत्रको २ पङ्क्ति) जस्ता शब्द, शब्दार्थसूचीमा कुह्नु, कोह्नु र लहाया हुन गएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा भन्नुपर्छ ।

मूल पाठमा परेका केही अशुद्धि पछि शुद्धिपत्रमा सच्याइएको कुरा माथि लेखिसकेको छ । तर शब्दार्थसूची बनाउँदा त्यस्ता संशोधनको खयाल नराखिएकोले शब्दार्थसूचीमा बढी गलती बाँकी रहन गएको छ । उदाहरणको लागि, मूल पाठमा ड्याचमफो^{२०२} गरी छपाइएको शब्दलाई शुद्धिपत्रमा ड्याचमफो भनी सच्याइए तापनि शब्दार्थसूचीमा भने त्यसको खयाल नराखिएको कुरालाई लिन सकिन्छ । मूल पाठमा ड् हुनुपर्नेमा ड् छापिन गई अशुद्ध पाठ परे पनि नेपाली उल्ल्यामा किन्न सकेनन्^{२०३} र अङ्ग्रेजी उल्ल्यामा त्यही अर्थअनुसारको कुड् नट् अफोर्ड^{२०४} भनी त्यस क्रियाको शुद्ध अर्थ दिँदा दिँदै पनि मूल पाठमा ड्याचमफो भनी छापिएको पदलाई शब्दार्थसूचीमा ड्याचमको भन्ने पद पारी ए प्लेस् नेम्; याट् द फुट^{३१५} दे टेर् अस् [ठाउँको नाउँ; पाखोको तलतिर] भन्ने अर्थ दिइएको छ । त्यति मात्र कहाँ हो र, स्थान अनुक्रमणिकामा सुद्धा यही ड्याचमको दिइएको छ । यताबाट कति हेलचक्रघाई गरी शब्दार्थसूची मात्र होइन, स्थान अनुक्रमणिका पनि बनाइएको रहेछ भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ ।

शब्दार्थसूची तयार गर्दा कमलप्रकाश मल्लले शब्दका व्युत्पत्ति दिन खोजेका छन् र उनको त्यो प्रयास प्रशंसनीय छ । त्यसो गर्दा कहिलेकही उनको खुट्टा नराम्रोसँग चिप्लिएको छ भन्ने कुरा त्यो शब्दार्थसूची हेर्दा स्पष्ट देखिएकोले त्यसका एक दुइवटा उदाहरण यहाँ दिनुपरेको छ ।

लाख (३३ ख पत्रको ३ पङ्क्ति, मूलमा लाख नभई लाखा छ) शब्दको अर्थ लिम् अर् ह्यान्ड् अर् द्र (?) डेड् बड् [अवयव वा हात वा लाश] भनी त्यहाँ दिइएको छ र व्युत्पत्ति दिँदा कन्फर् स्यान्स्किट लाश [संस्कृत लाशसँग दाँज्नु] भनी त्यहाँ लेखिएको छ । मुर्दालाई तुर्की भाषामा लाश^{२०५} भनिन्छ र लाश शब्द उर्दूमा मात्र नभई बङ्गाली,^{२०६} नेपाली, हिन्दी आदि नव्य भारतीय भाषामा पनि त्यही अर्थमा चलिरहेको छ ।

२०२. द गोपालराजवंशावलीको ७० पृष्ठ [६२ ख पत्रको ३ पङ्क्ति] ।

२०३. उही पुस्तकको ११८ पृष्ठ ।

२०४. उही पुस्तकको १६४ पृष्ठ ।

२०५. उर्दू-हिन्दी शब्दकोशमा लाश ।

२०६. वि. सं. २०३२ मा कलकत्ता, इलाहाबाद, बम्बई र दिल्लीबाट रूपा यान्ड कम्पनीद्वारा फेरि प्रकाशित,

यस कारण लाशलाई मल्लले संस्कृत शब्द बनाउन पुगेको देखदा सामान्य शिक्षा पाएका मानिस पनि नहाँसीकन बस्न सक्दैनन् ।

हात्तो वंशावलीको ५० ख पत्रको २ पङ्क्तिमा फारिसजुन भन्ने शब्द आएको छ । यस शब्दको अर्थ शब्दार्थसूचीमा दिँदा पेर्ज् अफ् वेपुअन्ज् (कन्फर् फारसखाना = आर्सिन्अल्) [जोर हातहतियार (फारसखाना = हातहतियार राख्ने वा बनाउने घरसँग दाँज्)] भनी मल्लले लेखेकाले नेपालीमा चलेको फारसखाना भन्ने शब्द यस प्रसङ्गमा उनले सम्झ्न पुगेको देखिएको छ । अरबी फारसको अर्थ दरबार वा सभा आदिमा बरबिछ्याउना बिछ्याउने र बत्तीको प्रबन्ध गर्ने जिम्मा भएको मान्छे^{२००} र फारसी खानःको अर्थ घर^{२०१} = भन्ने भएकोले समस्त पद फारसखानःको अर्थ बरबिछ्याउना राखिने घर^{२०२} हुन्छ र त्यसको अपभ्रष्ट रूप फारसखानाले (मल्लले सम्झे जस्तो फारसखानाले त होइन नि) पनि नेपालीमा त्यस्तै अर्थ अर्थात् बिछ्याउना अरू आसन राख्ने घर एवं तत्सम्बन्धी काम गर्ने अड्डा^{२०३}लाई बुझाउँछ भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छ । हनुमानढोका गद्दीबँठकसँग रहेको फारसखाना भन्ने अड्डाले सरकारिया बरबिछ्याउनाको जिम्मा लिने गरेको पनि हामीले देखेका छौं । हातहतियार राख्ने घरको अर्थमा सिलहखानः^{२०४} भन्ने शब्द छ र यो समस्तपद पनि फारसखानः जस्तै अरबी र फारसी पद मिली बनेको हो । यस समस्तपदमा पूर्वपदको अर्थ हातहतियार^{२०५} भन्ने हुन्छ र यही शब्द केही फरक भई नेपालीमा सिलखान वा सिलखाना^{२०६} भई चलिरहेछ र अर्थ पनि उद्गै भएअनुसारको छ । लगनटोलको सिलखान पनि हामीहरूले देखेका छौं । यस कारण फारिसजुनको अर्थ गर्न बस्दा मल्लले फारसखाना सम्झ्न पुगेको र सिलखानाको काम फारसखानाले गर्छ भनी उनले ठानेको छर्लङ्ग हुन्छ ।

मुनीतिकुमार च्याटुर्ज्याको दि अर्इजिन् [यान्ड् डिभेल्अपमेन्ट् अफ् द बेन्गली ब्वाङ्ग्विज् [बङ्गाली भाषाको उत्पत्ति र विकास] को १२० प्रक्रम (२१३ पृष्ठ) ।

२०७. उर्दू-हिन्दी शब्दकोशमा फारस ।

२०८. उही पुस्तकमा खानः ।

२०९. उही पुस्तकमा फारसखानः ।

२१०. वि. सं. २०४० मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, बालकृष्ण पोखरेल, वासुदेव त्रिपाठी, बल्लभमणि दाहाल, कृष्णप्रसाद पराजुली, गोपीकृष्ण शर्मा र हर्षनाथ भट्टराईको नेपाली बृहत् शब्दकोशमा फारसखाना ।

२११. उर्दू-हिन्दी शब्दकोशमा सिलहखानः ।

२१२. उही पुस्तकमा सिलह ।

२१३. नेपाली बृहत् शब्दकोशमा सिलखान/सिलखाना ।

हाम्रो वंशावलीको धनवज्र गुरले गर्नुभएको नेपाली उलथा र कमलप्रकाश मल्लले गरेको अङ्ग्रेजी उलथा ठाउँठाउँमा बाफेका र पढ्ने मान्छेलाई शङ्काको फाइदा दिन तिनलाई हामीले यसै छोडेका हौं भनी ग्रन्थकारहरूले लेखेका कुराको चर्चा माथि परिसकेको छ । तर मल्लले नै गरेको अङ्ग्रेजी उलथामा र उनले नै तयार गरेको शब्दार्थसूचीमा पनि त्यही शब्दका फरक फरक अर्थ पर्न गएका छन् । त्यस्तो विसङ्गतिका केही नमूना अब म देखाउँछु—

शब्द	शब्दार्थसूची	उलथा
कुल यात्रव (४१ ख पत्रको ५ पङ्क्ति)	अल् द रेब्अल्ज् [सबै बागी] वन्ज् ह् रिभोल्ड्इड् [तिनीहरू, जसले विद्रोह गरे]	लीड्अर्, अफ्, द रेब्अल्ज् (१४४ पृष्ठ) [बागीहरूका नाइके]
खाह (४९ क पत्रको २ पङ्क्ति)	ए डिच्, पिट्, मोट् [खाई, खाडल, खावा]	द ड्रेन् (१५२ पृष्ठ) [कुलो]
गुस (३६ ख पत्रको ५ पङ्क्ति)	इन् द फरेस्ट् [जङ्गलमा]	अन् द हिल्-लक् (१४० पृष्ठ) [डिस्कोमा]
ग्वलछिनो (४६ क पत्रको ५ पङ्क्ति)	सम्; सम् अफ् द पार्टि [केही; पक्षका केही]	आफ्टर्, सम्, टाइम् (१४९ पृष्ठ) [केही समयपछि]
चानस (५५ क पत्रको १ पङ्क्ति)	याट् नाइट् [राति]	अन् दि ईभ्निङ्ग (१५७ पृष्ठ) [साँझ]
अंकपाट (५० ख पत्रको १-२ पङ्क्ति)	सोर्ड्, अ ? आइर्न्; आइर्न्-ब्लेड्, आई. ई. ए सोर्ड्, [तरवार अ ? फलाम; फलामको धार अर्थात् तरवार]	शील्ड् (१५३ पृष्ठ) [ढाल]
दुं पुंडना (४१ क पत्रको २ पङ्क्ति)	इन्सर्ल्ड्; सराउन्ड्इड् [घेरे, सबैतिर छेके]	एन्टर्ड् (१४४ पृष्ठ) [पसे]
दुतन्ता [मूलमा दुन्तन्ता, मूलपाठमा दुन्तन्ता] (५० क पत्रको ३ पङ्क्ति)	अफ्अर्ड्; डोनेट्इड् [चढाए; दिए]	वज् नट् अलाउड् इन्साइड् (१५३ पृष्ठ) [भिन्न पस्न दिइएनन्]
दुह्लिसि (२९ ख पत्रको ४ पङ्क्ति, ३० ख पत्रको ४ पङ्क्ति)	ट्वेल्थ् डे अफ् ए डार्क, ब्राइट् फर्ट् नाइट् अफ् ए लूनर्, मन्थ् [चान्द्रमासको कृष्ण/शुक्ल- पक्षको बाह्रौं दिन]	द्वितीया (१३२ पृष्ठ) द्वितीया (१३४ पृष्ठ)
पीव (५६ ख पत्रको ४ पङ्क्ति)	आउट्साइड्/एक्सटोर्इअर्, [बाहिर/बाहिरको]	इन् अल् द फोर् (१५९ पृष्ठ) [चारैमा]

शब्द	शब्दार्थसूची	उत्था
पु (४४ ख पत्रको ५ पङ्क्ति)	फ्रस्ट्; होर्-फ्रस्ट्, [शीत; तुसारो]	स्नोफल् (१४७ पृष्ठ) [हिमपात]
प्वं (६० क पत्रको १ पङ्क्ति)	स्नो [हिउँ]	हेल् (१६१ पृष्ठ) [असिना]
बासा [मूलपाठमा वासा] (४८ क पत्रको २ पङ्क्ति)	अक्स; बुल् [गोर; साँढे]	काभ्ज (१५१ पृष्ठ) [बाछाबाछी]
लि वस्य (५२ क पत्रको ४ पङ्क्ति)	इन्भेड्डिङ् [हमला गर्दै]	एन्टर्ड् (१५५ पृष्ठ) [पस्यो]
लिछि (३५ ख पत्रको ३ पङ्क्ति)	अल् श्रू [सबै]	ए मन्थ (१३८ पृष्ठ) [महीना]
लुवस्यं (४८ ख पत्रको १ पङ्क्ति)	सोन्; इमर्ज्डिङ् [देखिएको; देखा परिरहेको]	इनिश्यटिभ् (१५१ पृष्ठ) [अगुवाइ]
वा फल (५८ ख पत्रको ३ पङ्क्ति)	ग्रेन्ज् [अन्न]	बीटन् राइस् (१६० पृष्ठ) [ल्युयाबजी (कुटेको चिउरा)]

मल्लको लेखाइमा उही शब्दको अर्थ यसरी माथि एक थरी र तल अर्को थरी भएको कारण द गोपालराज-वंशावलीमा कहीं खोलिएको छैन तापनि कारण पत्ता लाउन त्यति गाह्रो भने छैन। शब्दार्थसूचीको अधिल्लो मसौदामा अनेक परिवर्तन र सुधार कृपा गरी सुझाएकोमा एक जना विद्वान्उपर, शब्दार्थसूचीको सुधारको लागि काम लाग्ने केही सुझाव दिएकोमा अर्का विद्वान्उपर र आफ्नै तर्फबाट गरिएका परिवर्धन र संशोधनद्वारा शब्दार्थसूचीलाई झन् गतिलो^{२११} पारिदिएकोमा फेरि अर्का विद्वान्उपर गरी तीन जना विद्वान्उपर द गोपालराजवंशावलीको प्रस्तावनामा कृतज्ञताज्ञापन गरिएकोले शब्दार्थसूचीमा अर्थ दिँदा मल्लबाहेक अरु तीन जना विद्वान्ले पनि परिश्रम गरेको स्पष्ट भएको छ। यताबाट तिनोहरूले जे जस्तो संशोधन गरिदिए, तिनलाई केलाउने हुती नभएका मल्लले ती सबैलाई शब्दार्थसूचीमा ठाउँ दिएकाले नै उनकै उत्थासँग उनकै शब्दार्थसूची बाग्नु गएको देखिएको छ।

द गोपालराजवंशावलीमा विइएको, कमलप्रकाश मल्लले तयार गरेको व्यक्ति अनुक्रमणिका पनि शब्दार्थसूचीभन्दा कुनै हालतले गतिलो छैन। यहाँ पनि वर्णक्रमको उल्लङ्घन ठाउँठाउँमा भएको छ भन्ने कुरा जगतसिंह कुमरपछि जगतसिदेव, जयदेव प्वहभन्दा भगाडि जयदेवराज, जयानंदरामपछि जयानंद राजा आएकोले देखिएको

छ । जैदेवको अगाडि जोतन भा र यसपछि जेशीह राखिएकोले मल्लको वर्णक्रमअनुसार कतं जोपछि जै, अनि बे पो आउने रहेछ कि भन्ने देखिन गएको छ ।

हाम्रो वंशावलीमा चर्चा गरिएका मानिसहरूका नाउँ व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा दिँदा मूल प्रतिको पत्रसङ्ख्या र पङ्क्तिसङ्ख्या पनि मल्लले दिने गरेकाले हामीलाई ती नाउँ मूल पाठमा पढाई हेर्न निकै सजिलो भएको छ । तर त्यो काम पनि मल्लले राम्रोसँग नगरिदिएकाले ठाउँठाउँमा गलती भएका छन् नभनी सुखै छैन । अनन्तमलदेव २७ क पत्रको ५ पङ्क्तिमा पनि आउँछ भन्ने कुरा व्यक्ति-अनुक्रमणिकाबाट बुझिन्छ, तर २७ क पत्रको ५ पङ्क्तिमा त्यस नाउँको अतोपत्तौ छैन । त्यस्तै अनन्तवर्म ५२ क पत्रको ४ पङ्क्तिमा आएको छ भन्ने कुरा व्यक्ति-अनुक्रमणिका-बाट बुझिए तापनि त्यहाँ त्यो नाउँ नै छैन । सबभन्दा हाँसो उठ्ने कुरा त उपाध्या ५८ क पत्रको ५ पङ्क्तिमा पनि आउँछ भन्ने कुरा व्यक्ति-अनुक्रमणिकाबाट बुझिन्छ, तर ५८ क पत्रमा जम्मा ४ पङ्क्ति मात्र पो छन् त ! जयानंदराम भन्ने नाउँ ४५ ख पत्रको १ पङ्क्तिमा आएको छ भनी मल्लले लेखेका छन्, तर त्यस ठाउँमा त जयानंदराजा पो त भेटिन्छन् । २७ क पत्रका २-३ पङ्क्तिमा हर्षदेवको नाउँ आउँछ भनी व्यक्ति-अनुक्रमणिका-मा लेखिएको, तर त्यो नाउँ ठ्याक्क तीन पत्रअगाडि पो आएको कुरालाई यसको थप उदाहरणको रूपमा ओल्याउन सकिन्छ ।

व्यक्ति-अनुक्रमणिका बनाउँदा मल्लले व र व को छद्मान्विचार नराखिदिएकाले मूल पाठको लेखाइसँग त्यो, ठाउँठाउँमा बाक्लन गएको छ । मूल पाठमा शुद्ध रूप दिइएका वर्म (१८ क पत्रको ४ पङ्क्ति) र वेनु (१८ ख पत्रको ३ पङ्क्ति), व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा वर्म र वेनु हुन गएका र मूल पाठमा शुद्ध रूप दिइएका बलदेव (२१ क पत्रका १, ३ पङ्क्ति), बलवन्तदेव (२३ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) र बालार्जुनदेव (२३ क पत्रको ४ पङ्क्ति) बलदेव, बलवन्तदेव र बालार्जुनदेव हुन पुगेका कुरा यसका उदाहरण हुन् ।

लेखाइको कुनै निश्चित नियम नभएकोले एउटै मान्छेका उही नाउँ पनि थरीथरीका वर्णविन्यासमा हाम्रो वंशावलीमा यत्रतत्र देखिएको छ । यस कारण, त्यस वंशावलीमा नाउँ परेका मान्छेहरूको सूची बनाउँदा थरी थरीका वर्णविन्यासमा दिइएका एउटै मान्छेका उही नाउँ जतिलाई एक ठाउँमा वर्णविन्यास पनि छुट्टिने गरी दिएको भए सम्बद्ध मान्छेको विषयमा पढ्न खोस्नेलाई मात्र नभई मान्छेको नाउँको लेखाइको विषयमा चाख लिनेलाई पनि सजिलो हुन्थ्यो । कमलप्रकाश मल्लको व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा कहीँ यस विषयमा विचार पुऱ्याइएको छ त कहीँ भने विचार पुऱ्याइएको छैन । जयशिवदेव (५० क पत्रको ५ पङ्क्ति) जयशीमलदेव प्वह (३८ ख पत्रको ५ पङ्क्ति), २१६ जयशीहदेव (३७ क पत्रको ४ पङ्क्ति), जयशीहमलदेव (३५ क पत्रको २ पङ्क्ति इत्यादि), जयशीहमलदेव प्वह (३७ क पत्रको ३ पङ्क्ति, ३९ क पत्रको १ पङ्क्ति) जतिलाई एक ठाउँमा राख्न सक्ने मल्ल, उही मान्छेको नामको पछिल्लो अक्षर ह्रस्व गरी लेखेको जयतारि (२६ ख पत्रका १-२ पङ्क्ति, ४० क पत्रको २ पङ्क्ति) लाई भिन्न र दीर्घ गरी लेखेको जयतारी (२६ ख पत्रको ४ पङ्क्ति) लाई भिन्न राख्छन् । उही मान्छेको नामका तीन

२१५. २६ ख पत्रका ४, ५ पङ्क्तिको पाठ दिँदा भने बलदेव भनी द गोपालराजवंशावलीमा छपाइएको छ (३७ पृष्ठ) ।

२१६. अन्त, वर्णक्रमअनुसार नामभेद दिने मल्लले यहाँ जयशीहमलदेव प्वहपछि मात्र जयशीमलदेव प्वह दिएका छन् ।

थरी लेखाइ जगतसिंह कुमर^{२१७} (४९ ख पत्रको १ पङ्क्ति) जगतसिंह कुमर (२८ क पत्रको ५ पङ्क्ति) र जगतसिंह कुमर (२८ क पत्रको ४ पङ्क्ति) लाई एकै ठाउँमा राख्न सक्ने मल्लले मूल पाठमा अशुद्ध छापिएको उही मान्छेको नाउँको अर्को थरी लेखाइ जगतसिंहदेव (मूलमा-जगतसिंहदेव, २८ क पत्रको १ पङ्क्ति) लाई भिन्न राखेका छन् ।

उही मान्छे जयसिंहरामलाई हाँस्रो वंशावलीमा कहीँ जयसिंहरामः महाथ भा (५४ क पत्रको ३ पङ्क्ति), कहीँ जयसिंहराम महाथ भा (६३ क पत्रको २ पङ्क्ति), कहीँ जयसिंहराम महाथ भा (६० ख पत्रको २ पङ्क्ति), कहीँ जयसिंहराम महाथ (२९ ख पत्रको ३ पङ्क्ति, ५४ ख पत्रको ५ पङ्क्ति, ५५ क पत्रका २-३ पङ्क्ति, ६३ ख पत्रको १ पङ्क्ति) र कहीँ जयसिंहराम महाथ भा (६२ ख पत्रको ५ पङ्क्ति) लेखिएको छ । हाँस्रो वंशावलीमा जयसिंहरामका नाम, यसरी पाँच प्रकारले लेखिएका भए पनि मूलमा भए जति लेखाइ व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा नपरेको र मूलमा एक थरी भएकोमा व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा अर्को थरी भएको कुरा पनि दुःखसाथ भन्नुपरेको छ । यम कुरालाई खुलाएर भन्ने हो भने स्थिति यस प्रकारको हुन्छ—

मूलमा		व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा
जयसिंहरामः महाथ भा	(५४ क पत्रको ३ पङ्क्ति)	जयसिंहराम
जयसिंहराम महाथ भा	(६३ क पत्रको २ पङ्क्ति)	जयसिंहराम महाथ भा
जयसिंहराम महाथ भा	(६० ख पत्रको २ पङ्क्ति)	जयसिंहराम महाथ
जयसिंहराम महाथ	(२९ ख पत्रको ३ पङ्क्ति, ६३ ख पत्रको १ पङ्क्ति, ५४ ख पत्रको ५ पङ्क्ति, ५५ क पत्रका २-३ पङ्क्ति)	जयसिंहराम महाथ
जयसिंहराम महाथ	(६२ ख पत्रको ५ पङ्क्ति)	जयसिंहराम महाथ

स्थिति यस्तो हुँदा हुँदै पनि आफ्नो समझअनुसार जयसिंहराम महाथ, जयसिंहराम महाथ भा र जयसिंहराम महाथलाई एकै ठाउँमा राख्न सक्ने मल्लले जयसिंहराम महाथ भालाई अलग्गै र जयसिंहरामलाई अलग्गै राखेका छन् । यी त उदाहरण मात्र हुन्, यस्ता विसङ्गति अरु पनि नपाइने होइनन् ।

भिन्नाभिन्न मान्छेको नाउँ उही हुन जाँदा व्यवहारमा कहिलेकहीँ अष्टचारो पर्न गए क'ँ हाँस्रो वंशावलीमा पनि त्यस्तो अवस्था कहिलेकहीँ देखा पर्छ । नाउँ भने उही, मान्छे भने फरक परेमा मात्र व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा त्यही नाउँ दोहःपाउने तेहःपाउने नीति लिइएकोले^{२१८} व्यक्ति-अनुक्रमणिकाबाट कति ठाउँमा सजिलो भएको छ त त्यस नीतिको प्रतिपालन हाँस्रो नभएकोले कति ठाउँमा गाह्रो परेको छ । यसको बलिकति उदाहरण त भरखरै माथि दिइसकिएको छ । अब थप उदाहरण दिनुपरेको छ ।

२१७. यहाँ पनि वर्णक्रम बिराई जगतसिंह कुमर र जगतसिंह कुमरपछि जगतसिंह कुमर मल्लले दिएका छन् ।

२१८. उदाहरणार्थ- तीन थरी उदयदेव, चार थरी नरेन्द्रदेव र दुइ थरी भास्करदेव व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा दिइएका छन् ।

व्यक्ति-अनुक्रमणिकाभा अमृतदेवको नाउँ दुइ पटक अलग अलग जनाइए तापनि हाँचो वंशावलीमा एक पटक उनको चर्चा रुद्रदेवका उत्तराधिकारीको रूपमा, २१६ अर्को पटक शीहदेवका तीन छोरामध्ये अर्थात् रुद्रदेवपछि जन्मेका छोराको २२० रूपमा आएको छ । यताबाट रुद्रदेवका भाइको रूपमा चर्चा गरिएका अमृतदेव र उनका उत्तराधिकारीको रूपमा चर्चा गरिएका अमृतदेव भिन्नाभिन्न नभई एक हुन् भन्ने छर्लङ्ग हुन्छ । यतौ हुँदा हुँदै पनि हाँचो वंशावलीमा दुइ चोटि नाउँ लिइएका, यी अमृतदेवलाई कमलप्रकाश मल्लले व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा अलगअलग राखिदिएकाले भ्रम उत्पन्न हुन गएको छ भनी भनिरहनुपर्दैन ।

यस्तै त्रिसङ्गतिको अर्को उदाहरण आदित्य मल्लको नाउँमा पाइएको छ । हाँचो वंशावलीमा पश्चिम नेपालका ती राजालाई एक ठाउँमा आदितमल २२१ र अर्को ठाउँमा आदीतमल २२२ लेखिएको छ । तर दोस्रो अक्षर ह्रस्व दीर्घ जे भए पनि त्यसले एक मान्छेलाई बुझाएकोले मल्लका यी दर्तागराइले भ्रम मात्र उत्पन्न हुन गएको छ ।

यस्तै खालको अर्को गलती नायकदेवीका अभागी देवरको नाउँको दर्तागराइसा देखिन गएको छ । यिनलाई हाँचो वंशावलीमा धेरै पटक गोपालदेव भने पनि दुइ पटक गोपालचन्द कुमार २२३ र एक पटक गोपालचन्ददेव २२४ पनि लेखिएको छ । मल्लले आफ्नो व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा उही मान्छेको नाउँ तीन ठाउँमा दर्ता गरिदिएर हामीलाई भ्रम मात्र उत्पन्न गराइदिएका छन् ।

श्रीअनन्तमल्लको जन्म ने. सं. ३६६ [वि. सं. १३०३] वंशाखशुक्लपञ्चमीको दिन भयो भनी एक ठाउँमा २२५ र श्रीअनन्तमल्लदेवले ने. सं. ३७० [वि. सं. १३०६] मार्गशुक्लचतुर्थीको दिन, जो भाका छोरालाई युथोनिमं किल्लाबाट निकाले २२६ भनी अर्को ठाउँमा हाँचो वंशावलीमा लेखिएको छ ।

अनन्तमल्लदेवले सार्न लाएको, ने. सं. ३४१ [वि. सं. १२७८] ज्येष्ठकृष्णको मिति भएको गाथासप्तशतीको त्रिभुवनपालले बनाएको टीका २२७ र कुमार श्रीअनन्तमल्लदेवले सार्न लाएको, ने. सं. ३४४ [वि. सं. १२८०] कार्तिकशुक्ल-

२१९. २५ क पत्रका ४-५ पङ्क्ति ।

२२०. ३१ ख पत्रका १-३ पङ्क्ति । अमृतदेवको नाउँ ३१ ख पत्रको ४ पङ्क्तिमा आएको छ भनी व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा लेखिएको छ ।

२२१. २७ ख पत्रको ४ पङ्क्ति ।

२२२. ४६ क पत्रको २ पङ्क्ति । व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा ४६ क पत्रको ३ पङ्क्ति भनी लेखिएको छ ।

२२३. ४९ ख पत्रका १, २ पङ्क्ति । व्यक्ति-अनुक्रमणिकाबाट ४९ ख पत्रको २ पङ्क्तिमा मात्र गोपालचन्द कुमार आएको बुझिन्छ ।

२२४. ५० क पत्रको ३ पङ्क्ति ।

२२५. ३५ क पत्रको ३ पङ्क्ति ।

२२६. ३८ ख पत्रका ४-५ पङ्क्ति ।

२२७. वि. सं. २०४३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६६ अङ्कका २६-४८ पृष्ठमा छापिएको महेशराज पन्तको वि. सं. १२२६ देखि १५१३ सम्मका पञ्चवटा पुष्पिका भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका ३५-३६ पृष्ठ ।

पूर्णिमाको मिति भएको भारतीय नाट्यशास्त्र^{२२८} पाइएकाले वि. सं. १३०६ मा जो भाका छोरालाई युथोनिमं किल्लाबाट निकाल्ने श्रीअनन्तमल्लदेव, यिनै अनन्त मल्ल हुन् भन्ने देखिन्छ। यस कारण यी अनन्त मल्ल, वि. सं. १३०३ मा जन्म लिने अनन्त मल्लभन्दा भिन्नै हुन् भन्ने कुरामा शङ्का छैन र यी अनन्त मल्ल वि. सं. १२७८ देखि नै देखिएकाले यिनो, वि. सं. १३०३ मा जन्मने अनन्त मल्ल हुँदै होइनन् भन्ने कुरा छलङ्ग छ। यस्तो हुँदा हुँदै पनि द गौपालराजवंशावलीको व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा दुइ जना भिन्नाभिन्नै अनन्त मल्ललाई एकै ठाउँमा राखिदिएकाले अष्टचारो पर्न गएको छ।^{२२९}

अब स्थान अनुक्रमणिकाको विषयमा केही कुरा अन्त्यमा लेख्नुपरेको छ। यो पनि, व्यक्ति-अनुक्रमणिका जस्तै हेलचक्रचाई गरी तयार गरिएको छ भनी भन्नुपर्दा दुःख लाग्छ। मल्ललाई वर्णक्रमको पनि राम्रो ज्ञान छैन भन्ने कुराको फल्को यही स्थान अनुक्रमणिकाबाट मात्र पनि आउँछ। उदाहरणको लागि भएडसालपछि भक्तपुर, बलुखापछि वदर आएको कुरा नै लौं। त्यस्तै, युथोनिमम् काठपछि युथनिमं, राजविहार धमरेचेत्यपछि राजलखुं, स्व देशभन्दा अगाडि स्वाखरकाठ आएको कुरा पनि त्यसका थप उदाहरण हुन्। केटाकेटीमा साउँ अक्षर घोषदा श ष स ह क्ष त्र ङ भनी घोकेकोले होला, हरिशिद्धि भह्नीह्निपछि मल्लले हरिद्वेत्रलाई राखेको !

शब्दार्थसूचीमा र व्यक्ति-अनुक्रमणिकामा जस्तै गरेर स्थान अनुक्रमणिकामा पनि मूल वंशावलीको पत्रसङ्ख्या र पङ्क्तिसङ्ख्या मल्लले दिएका छन् तापनि ती दुवैमा जस्तै स्थान अनुक्रमणिकामा पनि पत्रसङ्ख्यामा र पृष्ठसङ्ख्यामा ठाउँठाउँमा गलती भेट्टाइन्छन्।

४५ क पत्रको २ पङ्क्तिमा असणिमम् आउँछ भनी स्थान अनुक्रमणिकामा लेखिए तापनि त्यहाँ त्यस शब्दको अक्षोपत्तौ छैन। ५७ ख पत्रको १ पङ्क्तिमा ओखम्हन छ भनी मल्लले लेखे तापनि ठचावक १ पत्रअगाडि ओखम्हन त होइन, ओखम्हने भेटिन्छ। ५५ पत्रको १ पङ्क्तिमा पनि कंसानकाठ आउँछ भनी मल्लले लेखे तापनि ५५ क वा ख दुवै पातको १ पङ्क्तिमा त्यो शब्द छैन। ५० ख पत्रको १ पङ्क्तिमा कपन र ४० क पत्रको ५ पङ्क्तिमा काछ्छे आउँछन् भनी मल्लले लेखे तापनि ती दुवै ठाउँमा ती दुवै शब्द भेटिँदैनन्।

मूल पाठमा व पढिएको अक्षर स्थान अनुक्रमणिकामा व पढिएकोले मूल पाठका वलम्बु (५१ ख पत्रको ४ पङ्क्ति), वुग्मलोकेश्वर (२३ क पत्रको ४ पङ्क्ति) र वुगन्देवल (४० क पत्रको ३ पङ्क्ति), स्थान अनुक्रमणिका-मा वकारादि पदमा परिणत हुन पुगेका छन्। मूल पाठमा वकारादि भएको व्यनापे (४३ क पत्रको १ पङ्क्ति), स्थान अनुक्रमणिकामा वकारादि हुँदा हुँदै पनि बको क्रममा बस्न गएको छ। मूल पाठको व्यनापे (४४ ख पत्रको ४ पङ्क्ति) चाहिँ स्थान अनुक्रमणिकामा वनेपा हुन गई बको क्रममा बस्न गएको छ। मूल पाठको व्यनाप्या काठ (४७ क पत्रको ४ पङ्क्ति), स्थान अनुक्रमणिकामा व्यनापाकाठमा परिणत भए पनि त्यसलाई बको क्रममा नै राखिएको छ।

२२८. वि. सं. २०४३ मा प्रकाशित पूर्णिमा ६८ अङ्कमा छापिएको महेशराज पन्तको भारतीय नाट्यशास्त्रको एक अंश, नेपाली लेखोट पुस्तकहरूबाट भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका २-३ पृष्ठ।

२२९. यस विषयमा बढी खुलाएर पूर्णिमा ६९ अङ्कका ३५-४० पृष्ठमा लेखिएको छ।

हात्तो वंशावलीको ४३ क पत्रको १ पङ्क्तिमा थानंतरी भन्ने ठाउँ आएको छ भन्ने कुरा स्थान अनुक्रमणिकाबाट बुझिन्छ । तर त्यस ठाउँमा पल्टाउँदा थानंतरी त भेट्टाइँदैन, व्यनापेसथानं तरीटो भेट्टाइन्छ । यी दुइ पदको नेपाली उलथा बनेपादेखि तरी (तराई) सम्मका २३० भनी धनवज्र गुरुले गर्नुभएको छ त कमलप्रकाश मल्लले फ्रम् व्यनापे टु तरी (रिभर?) २३१ [व्यनापेदेखि तरी [नदी?] सम्म] भनी गरेका छन् । नेपाली अङ्ग्रेजी दुवै थरी उलथामा थानंतरीको प्रसङ्ग नभएको कुरा यताबाट स्पष्ट भए तापनि स्थान अनुक्रमणिका बनाउँदा अघिल्लो पदको पछिल्लो दुइ अक्षर र पछिल्लो पदको अघिल्लो दुइ अक्षर लिई मल्लले थानंतरी भन्ने नयाँ नाउँ सृष्टि गरिदिएकाले कति बेपरवाह भई उनले स्थान अनुक्रमणिका बनाएका रहेछन् भन्ने छलङ्ग हुन्छ ।

द गोपालराजवंशावलीको विषयमा माथि मैले जे जति लेखेँ, त्यति नै पनि, गुरु धनवज्र वज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्ल दुवैलाई त्यस वंशावलीको राम्रो अर्थ नलानेको देखाउन मनथ्य पुग्छ । त्यस वंशावलीको अर्थ खुल्लरत गर्न लिपि, संस्कृत, नेवारी र ज्योतिष आदिको ज्ञान भएका विद्वान्हरूले अर्कै निकै काम गर्न बाँकी छ भन्ने कुरा पनि यताबाट स्पष्ट भएको छ भन्ने मैले ठानेको छु ।

सुमतितन्त्रको परिचयको विषयमा

— दिनेशराज पन्त

वि. सं. १९५९ मा सेसिल बेन्डलद्वारा ब्रिटिश म्यूजियममा रहेका पुस्तकहरूको सूचीपत्र प्रकाश गर्दा सुमतितन्त्रको उल्लेख गरेपछि त्यस पुस्तकको सामान्य परिचय बाहिर आएको हो । अर्कै साँझ भन्ने हो भने, वि. सं. १९९४ मा काशीप्रसाद जायसवालले नेपालको कालनिर्णय र इतिहास प्रकाश गर्दा सुमतितन्त्रको उल्लेख गरेपछि सुमतितन्त्रको प्रचार भएको हो । त्यस बेलादेखि अहिलेसम्म पनि विशेष गरेर लिच्छविकालमा चलेका संवत्को निर्णयको प्रसङ्गमा त्यस पुस्तकको चर्चा भइरहेको छ भन्ने कुरा सबैलाई थाहै छ ।

यस सानो निबन्धमा सुमतितन्त्रको परिचयको विषयमा विद्वान्हरूले गरेको भूल सच्याइएको छ ।

लूच्यानो पतेकको लेखको बारे सबभन्दा पहिले विचार गरौं—

अन् दि इन्डिअन् साइड्, इट् इज् फाउन्ड् याट् दि एन्ड् अफ् द सुमतितन्त्र, यान् अस्ट्रन्अमिकल् थर्क् अफ् ह्विच् टू अर्लि म्यान्युस्क्रिप्ट्स् आर् एवस्ट्यान्ट्, वन् इन् काठ्मान्डु याऽ वन् इन् लन्डन् । द काठ्मान्डु टेवस्ट् लिस्ट्स् द डिन्यास्ट्इज् अफ् युधिष्ठिर याऽ दुर्योधन फर् २००० यर्ज्, द नन्दज् फर् ८०० यर्ज्, चन्द्रगुप्त (मौर्य) फर् १३२ यर्ज्, शुद्रक फर् २४७ यर्ज्, द शक--राजा फर् ४९८ (वसु-रन्ध्र-कृत) यर्ज् । याट् दि एन्ड् अफ् दि अदर् फेस् अफ् द लीफ् देर् इज् अ नोट् बाइ अ ल्याट्अर् ह्यान्ड् : युधिष्ठिर दुर्योधन उभौ राज्याब्द २०००, नन्द राज्याब्द ८००, चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२, शुद्रकदेव राज्याब्द ..., शक राज्याब्द ४९८, मानदेवस्य राज्याब्द ३०४ शुभम्

[वि. सं. २०१८ मा रोमबाट इस्तितुतो इतालियानो पेर इल मेदिओ एव इस्त्रेमो ओरियेन्तेद्वारा प्रकाशित, ईस्ट्

२३०. द गोपालराजवंशावलीको ९९ पृष्ठ ।

२३१. उही पुस्तकको १४५ पृष्ठ ।

यान्ड, वेस्ट, [पूर्व र पश्चिम] १२ भाग ४ अङ्कमा छापिएको लूच्यानो पतेकको द क्रोनलत्रजि अफ् दि अरखि इन्स्क्रिपशन्ज्, अफ्, नेपाल, (नेपालका प्राचीन अभिलेखहरूको कालनिर्णय) भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको २२८ पृ.]

[भारतीय पक्षको हकमा सिद्धान्तज्योतिषको ग्रन्थ सुमतितन्त्रको अन्त्यमा यो पाइएको छ । सुमतितन्त्रका प्राचीन २ प्रति बाँकी छन् । तीमध्ये एउटा काठमाडौंमा छ, एउटा लण्डनमा छ । काठमाडौंको प्रतिमा युधिष्ठिर र दुर्योधनको वंशले २००० वर्षसम्म, नन्दहरूकोले ८०० वर्षसम्म, चन्द्रगुप्त मौर्यकोले १३२ वर्षसम्म, शुद्रककोले २४७ वर्षसम्म, शक राजाकोले ४९८ (वसु-रन्ध्र-कृत) वर्षसम्म राज्य गरे भनी लेखिएको छ । सो पत्रको अर्को पातोको अन्त्यमा पछिल्लो लिपिमा यस्तो लेखिएको छ— युधिष्ठिर दुर्योधन उभौ राज्याब्द २०००, नन्दराज्याब्द ८००, चन्द्रगुप्तराज्याब्द १३२, शुद्रकदेवराज्याब्द ..., शकराज्याब्द ४९८, मानदेवस्य राज्याब्द ३०४ शुभम् ।]

वीरपुस्तकालयमा रहेको प्रतिमा सुमतितन्त्रको समाप्तमा युधिष्ठिर-दुर्योधनसंवत्देखि शकसंवत्सम्मको वर्णन छ, सो वर्णन गरिएको पत्रको अर्कोपट्टि युधिष्ठिर-दुर्योधनसंवत्देखि मानदेवसंवत्सम्मको वर्णन छ भनी यहाँ लूच्यानो पतेकले लेख्नुभएको छ ।

वीरपुस्तकालयमा रहेको प्रतिमा २ ख पत्रमा पछमा युधिष्ठिर-दुर्योधनसंवत्देखि शकसंवत्सम्मको वर्णन छ (त्यहाँ मानदेवसंवत्को वर्णन पनि छ), पत्रसङ्ख्या नदेखिएको पत्रमा भने गद्यमा युधिष्ठिर-दुर्योधनसंवत्देखि मानदेवसंवत्सम्मको वर्णन छ ।^१ यस कारण पतेकको माथिको लेखाइ असङ्गत देखिन्छ ।

षड देवीप्रसाद लंसालको लेखको उद्धरण गरिन्छ—

यो सुमतितन्त्र नेपालमा निकै आदरणीय थियो र यसको प्रतिलिपि पनि भैरहन्थ्यो । आज मूल पुस्तक उपलब्ध छैन तापनि वीर पुस्तकालयमा रहेको पुस्तक मूल पुस्तकबाट प्रतिलिपि भएको बुझिन्छ । कारण यसमा मानदेव राज्याब्दको उल्लेख छैन । नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेका पुस्तकका अन्त्यमा रहेको फोटो गरिएको पत्रबाट बुझिन्छ त्यसको मूल पुस्तक मानदेव प्रथमका राज्याब्दको प्रचलनपछि प्रतिलिपि गरिएको थियो^१ अतएव त्यस पुस्तकमा मानदेव राज्याब्द “३०४” समेत थपिएको देखिन्छ । यद्यपि यस पुस्तकालयका पुस्तकमा रहेका लिपिका आधारमा यो पुस्तक त्यति प्राचीन भन्न सकिदैन ता पनि अह कुनै प्रबल प्रमाण उपलब्ध नभएसम्म यस सुमतितन्त्रको शकराज्याब्द ४९८ पछि मानदेव राज्याब्दको प्रचलनभन्दा पहिले नेपालमा नेपाली सुमतिले रचना गरेका हुन् भन्न सकिन्छ ।

१. सुमतितन्त्रको प्रतिलिपि गर्ने प्रथा मानदेव प्रथमका पालादेखि नै चलन चलेको थियो भन्ने नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेको तस्वीरबाट देखिन्छ । उक्त पत्रमा लेखेको छुः—

अद्य वाराहकल्पे वैश्रवत मन्वन्तरे कलियुगे भरतखण्डे जम्बूद्वीपे हिमवत्पार्ष्वे आर्यावर्तदेशे पुण्य भूमी बाग्मती-कूले वाग्धकी (वासुकी) क्षेत्रे पशुपति सन्निधाने श्रीमच्छ्रीनेपालपत्तने शुभमस्तु सर्वजगतां ।

नेपालाब्द शरच्छिद्रवेद पौषाशितापक्षे त्रिदशतिथौयं २ माराध्यमारम्भमादिवारं ... .. सृक्ष योग ध्रुवं वरं । युधिष्ठिर दुर्योधन उभौराज्याब्द २००० । नन्दराज्याब्द ८०० । चन्द्रगुप्तराज्याब्द १३२ । शुद्रक देव राज्याब्द २४७ । शक राज्याब्द ४९८ । मानदेव राज्याब्द ३०४ । शुभम्

(वि. सं. २०२४ मा काठमाडौंबाट श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल १ अङ्कमा छापिएको, देवीप्रसाद लंसालको सुमतितन्त्र भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका ६-७ पृ.)

१. वि. सं. २०३५ मा काठमाडौंबाट त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्तको सुमतितन्त्रका ४-५, २६८ पृष्ठ ।

वीरपुस्तकालयमा रहेको सुमतित्रको प्रतिमा मानदेवराज्याब्दको उल्लेख छैन, राष्ट्रियपुस्तकालयमा रहेको फोटो-मा मात्र मानदेवराज्याब्दको उल्लेख छ, सो पुस्तकबाट प्रथम मानदेवको राज्याब्दको प्रचलनपछि यो पुस्तकको प्रतिलिपि हुन थालेको बुझिन्छ, तर लिपिको आधारमा पुस्तक त्यति प्राचीन जस्तो देखिदैन भनी यहाँ देवीप्रसाद लंसालले लेख्नुभएको छ ।

वीरपुस्तकालयमा रहेको ताडपत्रको मूल पुस्तकबाट राजगुरु हेमराजले देवनागरी प्रतिलिपि गराउनुभएको हो । राष्ट्रियपुस्तकालयमा रहेको प्रति सोही प्रति हो ।^२ यस कारण वीरपुस्तकालयमा नरहेको भागको प्रतिलिपि वा चित्र राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेको प्रतिमा हुनु संभव छैन । अर्को कुरा मानदेवराज्याब्दको उल्लेख भएको ताडपत्र वीरपुस्तकालयमा रहेको मूल पुस्तकमा नै छ । नेपालाब्द शरच्छिद्रवेद (ने. सं.) ४९५ मा यो पुस्तकको प्रतिलिपि भएको हो भन्ने कुरा लंसालजीले उद्धरण गर्नुभएको वाक्यबाट नै स्पष्ट हुन्छ । यस कारण लंसालको माथिको लेखाइ असङ्गत देखिन्छ ।

अन्त्यमा डिल्लीरमण रेग्मीको लेखाइ हेरो—

भाइ ह्याभ् परस्नअल्लि इग्ज्यामइन्ड् द कपिज् अफ् सुमतित्र इन् द ब्रिटिश् म्युजिअम् (अड्. ३५६४-४६७) याज् वेल् याज् इन् द बीर् लाइब्ररि (४.४६५) । द राइट्इड् अफ् द फर्मर् वज् कम्प्लोर्ट्इड् इन् एन् एस् ५८७ वंशाखशुक्ल ५ ह्वाइल् द ल्याट्अर् बेर्ज् द डेट् एन् एस् ४७६ पौष कृष्ण १० भदरकवार (फोलिओ १२३) ।

[वि. सं. २०२६ मा कलकत्ताबाट फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित डिल्लीरमण रेग्मीको एन्शन्ट् नेपाल (प्राचीन नेपाल) तेस्रो संस्करणको १०७ पृ.]

[सुमतित्रका ब्रिटिश म्युजियमको ३५६४-४६७ सङ्ख्यामा रहेको प्रति र वीरपुस्तकालयको चौथो ४६५ सङ्ख्यामा रहेको प्रति मैले आफैले हेरेको छु । पहिलो (ब्रिटिश म्युजियमको) प्रति ने. सं. ५८७ वंशाखशुक्ल ५ मा सारो सिद्धिएको थियो त दोस्रो (वीरपुस्तकालयको) प्रतिमा चाहिँ ने. सं. ४७६ पौषकृष्ण १० भदरकवारको मिति छ (१२३ पत्र)]

ब्रिटिश म्युजियममा रहेको प्रति ने. सं. ५८७ वंशाखशुक्ल पञ्चमीमा सारिएको हो, वीरपुस्तकालयमा रहेको प्रति ने. सं. ४७६ पौषकृष्ण दशमीमा सारिएको हो भनी यहाँ डिल्लीरमण रेग्मीले लेख्नुभएको छ ।

ब्रिटिश म्युजियममा रहेको प्रति ने. सं. ४७६ पौषकृष्ण दशमीमा^३ तथा वीरपुस्तकालयमा रहेको प्रति ने. सं. ४६५ पौषकृष्ण त्रयोदशीमा^४ सारिएको हो । यस कारण डिल्लीरमण रेग्मीको माथिको लेखाइ असङ्गत देखिन्छ ।

२. वि. सं. २०३३ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको संस्कृतअध्ययनसंस्थानको वाल्मीकिविद्यापीठद्वारा प्रकाशित मर्यादा १२ अङ्कमा छापिएको, नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्तको सुमतित्रको केही परिचय भन्ने निबन्ध, सो अङ्कका ४४-४५ पृ. ।

३. वि. सं. १९५९ मा लण्डनबाट प्रकाशित सेसिल बेण्डलको क्याटलॉग अफ् द स्यान्स्क्रिट् म्यानुस्क्रिप्ट्स् इन् द ब्रिटिश् म्युजिअम् (ब्रिटेनी सङ्ग्रहालयमा रहेका संस्कृतका लेखीट पुस्तकहरूको सूची) का १९३-१९४ पृष्ठ ।

४. सुमतित्रको प्रस्तावनाका १-२ पृ.)

पृथ्वीनारायण शाहले मानेश्वरीको गूठीको पोता माफ गरी गरिदिएको लालमोहर

—महेशराज पन्त

काठमाडौं भद्रकालीमा रहेको गूठी लगत तथा तहबीलकार्यालयको मानेश्वरी (श्रीमन्मानेश्वरीको प्रभावमा परेर होला, बोलचालीमा मनमानेश्वरी भनिन्छ) को ढुङ्गामा मानेश्वरीको परम्परादेखि चलिआएको १०४ रोपनी गूठीको पोता माफ गरी पृथ्वीनारायण शाहले वि. सं. १८२८ मार्गशुक्लचतुर्थी मङ्गलवारको दिन गरिदिएको लालमोहरको नक्कल पनि छ। अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएको त्यस लालमोहरको त्यही नक्कल हुबहु उतारी यहाँ दिइएको छ—

श्रीमन्मानेश्वरी

स्वस्ति श्रीमन्महाराजधीराजकस्ये रुक्का—

आगे — — — का परंपरादेशीको गुठ षेत रोपनी १०४ को पोता माफी गरीबक्सीउ.

तपसीलमाफीक कसैले हास्रा धका नगर. जस्छेउ छ छोडोदेउ.

इतो सम्बत १८२८ साल मीतो अगहनसुडी चौथो ४ रोज ३ शुभम्.

तपसील

इडोल रोपनी । १४	टुडल रोपनी । ३
मचागाल रोपनी । २	भालषा रोपनी । ६
पाहादावा रोपनी । १	नडल रोपनी । ५
नधीमुषु रोपनी । ४	मढल रोपनी । २४
उष्याट् रोपनी । ६	
	डवको रोपनी । ४
संलहटो रोपनी । २	चपाष्वाट् रोपनी । १२
धनधोको रोपनी । २ ॥	नसींडोल रोपनी । ६
कांडोल रोपनी । ७	
भाजंषवाट रोपनी । ४	
भोलौटा रोपनी । १ ॥	
जमा रोपनी १०४ का पोता माफ गरीबक्सीउ. शुभम्	

पूर्णिमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

का. से. अ. द. नं. ११५/२४९

कार्यालय-

संशोधन-मण्डल

वटु सवलबहाल

ग- १-५३०

काठमाडौं ३

नेपाल।

फोन नं. २-२०४६२

वि. सं. २०४४ वैशाख

वार्षिक [चार अङ्को] मूल्य रु. ६०।

यस अङ्को मूल्य रु. ३२।

मुद्रक-

लुष प्रेस

ख १, ३७३ काठमाडौं -१